

ARTYKUŁY

ALEKSANDRA FERENC

NOWE ŹRÓDŁA ARCHEOLOGICZNE DO PRADZIEJÓW MIKROREGIONU WŁODAWSKIEGO

Podstawą szkicu są niepublikowane zbiory zebrane przez amatorów w południowej części mikroregionu włodawskiego. Trzy z nich znajdują się w okolicy Orchówka, kolejne zlokalizowane zostały na terenie Zawółcza – miejscowości położonych w obrębie południowej części gminy Włodawa na obszarze Pojezierza (Równiny) Łęczyńsko-Włodawskiego, stanowiącej część Polesia Zachodniego. Większa część zbiorów to zabytki wykonane z surowców krzemiennych, jedynie w dwóch przypadkach dotyczą ułamków naczyń glinianych. Ich chronologia sięga prawdopodobnie paleolitu schyłkowego lub wczesnego mezolitu, zaś najmłodsze należy odnieść do wczesnego okresu epoki żelaza, śladowo również z okresów późniejszych. Znaleziiska zostały zidentyfikowane na podstawie kryterium typologiczno-porównawczego. Systematyka i opis inwentarzy krzemiennych nawiązuje do dynamicznej klasyfikacji technologicznej, której podstawą jest hierarchiczna segregacja zabytków, zgodna z kolejnością od pozyskania surowca, poprzez jego obróbkę, aż do produkcji gotowych narzędzi. Przynależność chronologiczno-kulturową oparto głównie na pracach¹. Natomiast z zakresu paleogeografii bazowano na tekstach².

¹ J. Libera, *W czasach epoki kamienia*, [w:] *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, (= *Skarby z Przeszłości*, [t. 6]), Lublin 2006, s. 21–48; także H. Więckowska, M. Chmielewska, *Materiał do badań osadnictwa mezolitycznego w mikroregionie Luta, województwo lubelskie*, Warszawa 2007.

² M. Ralska-Jasiewiczowa, *Ewolucja szaty roślinnej*, [w:] *Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze*, red. L. Starkel, Warszawa 1991, s. 105–127; także J. Reder, *Środowisko przyrodnicze Polesia Lubelskiego*, [w:]

Historia odkryć źródeł pradziejowych rejonu Włodawy sięga drugiej połowy XIX stulecia. Dotyczy znalezisk pozyskanych przypadkowo, artefaktów z różnorodnych prospekcji i badań powierzchniowych (w tym ogólnopolskiej akcji Archeologicznego Zdjęcia Polski: dalej AZP), także wykopaliskowych. Natomiast zakres chronologiczny, poza odosobnionym znaleziskiem datowanym na ok. 230–190 tysięcy lat temu³, dotyczy osadnictwa od schyłku plejstocenu (ostatnie dwa tysiące lat paleolitu) do współczesności. Jego intensywność była różna, powodowana nie tylko zmianami klimatycznymi. W znacznej części wynika z wrywkowego stanu badań, zwłaszcza nielicznych systematycznych prac wykopaliskowych.

Zarys pradziejów i okresu wczesnohistorycznego oraz stan publikacji dotyczący okolic Włodawy wyczerpująco omówili Andrzej Bronicki i Jan Gurba w tekście *Mikroregion włodawski w prahistorii i wczesnym średniowieczu*, publikowanym w 19 tomie „Rocznika Chełmskiego” (2015). Natomiast najnowsze doniesienia o różnorodnych pracach archeologicznych, niejednokrotnie odnoszące się do czasów nowożytnych i współczesnych, zawiera informator „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, sukcesywnie wydawany od roku 1999 (22 tomy) przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie⁴.

ZARYS PALEOGEOGRAFII PO USTĄPIENIU LODOWCA

Podstawowe zagadnienia z paleogeografii Polesia Zachodniego zawiera praca Jana Redera *Środowisko przyrodnicze Polesia Lubelskiego*, wprowadzająca w problematykę uwarunkowań dawnego osadnictwa tego obszaru, drukowana w zbiorowym opracowaniu *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim* w serii „Skarby z przeszłości” (2006), wydawnictwie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie charakteryzuje się specyficznym krajobrazem i środowiskiem. Generalnie jest to teren płaski, z nieczęsto występującymi pagórkami morenowymi, na których można spotkać nieliczne eratyki. Obecne są także wydmy wałowe lub paraboliczne. Mezoregion ten prawie w pełni stanowi piaszczysto-mułkowa równina jezioro-rozlewiskowa z płatami równiny moreny dennej. Pod osadami plejstocеныskimi występują ostańce pagórów kredowych i rynnowe

Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim, red. E. Banasiewicz-Szykuła, (= Skarby z Przeszłości, [t. 8]), Lublin 2006, s. 5–20.

³ Dotyczy miejscowości Suszno; W. Chmielewski, *Paleolit środkowy i górny*, [w:] *Pradzieje ziem polskich*, t. 1: *Paleolit i mezolit*, red. W. Chmielewski, W. Hensel, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 26–27.

⁴ Częściowo dostępny w formie elektronicznej na stronie internetowej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

doliny o założeniach tektonicznych, które są wcięte w skały kredy górnej. Niezbyt głębokie doliny wypełnione są w większości osadami organogenicznymi, bezodpływowymi zagłębieniami lub misami małych jezior⁵.

Na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim główna faza tworzenia się wydmy miała miejsce w schyłkowym vistulianie. W interstadiale bölling został on spowolniony z powodu pojawienia się pierwszej roślinności. W starszym dryasie nastąpiła intensyfikacja procesów wydymotwórczych. Natomiast w interstadiale alleröd miało miejsce natężenie zalesienia obszaru, uniemożliwiające przewiewanie piasków, co doprowadziło do ich stabilizacji. Sytuacja zmieniła się z nadejściem młodszego dryasu, w którym doszło do ochłodzenia klimatu oraz zredukowania terenów leśnych. Miejsce lasów zajęła lasotundra z roślinnością stepową. Wydmy znowu przeszły dynamiczne przewiewania. Dopiero z początkiem holocenu, tj. okresu preborealnego, ponownie zostały ustabilizowane przez zbiorowiska leśne⁶.

Zbiorniki jeziorne Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego zaczęły formować się ok. 11 000 lat temu, czyli z końcem ostatniego zlodowacenia. Znajdują się one na płytkim wododziale Bugu i Wieprza, co powoduje słaby odpływ wód i brak dolin rzecznych, świadczy też o tym to, że niegdyś jeziora musiały być bezodpływowe. Omawiane obszary cechują się większym stopniem lesistości w porównaniu do innych mezoregionów leżących na Polesiu. Tereny bardziej suche porastają bory sosnowo-dębowe z dodatkiem graba. Natomiast w miejscach bardziej wilgotnych rosną bory mieszane, wilgotne i bagienne, w których skład wchodzi drzewostany sosnowe z udziałem świerka i brzozy, z bujnym podszyciem. W pobliżu rzek i jezior występują nieliczne zbiorowiska grądowe, które obrastają drzewostanem liściastym z grabem, dębem, lipą, osiką, jaworem i klonem. Głównymi rzekami płynącymi przez Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie jest Włodawka z dopływami prawobrzeżnymi: Krzemianka, Tarasienka i Krzewianka (Więzienny Rów) oraz lewobrzeżnymi: Mietułka i Ulanówka – zasilającymi Bug. Mezoregion charakteryzuje się także znaczną ilością jezior pochodzenia krasowego – 61 o powierzchni co najmniej jednego hektara. Prócz jezior na omawianym terenie występują bagna, torfowiska i liczne zespoły łąkowe⁷.

Początki stałego, aczkolwiek jeszcze powolnego zasiedlania Polesia Zachodniego przez łowców reniferów nastąpiło u schyłku plejstocenu, czyli w okresie ostatniego dryasu (ok. 12 000 – 10 300 lat temu). Dominowała wówczas tundra z roślinnością

⁵ J. Reder, *op. cit.*, s. 11.

⁶ S. Kozarski, B. Nowaczyk, *Paleogeografia Polski w vistulianie*, [w:] *Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze*, s. 101 i n.

⁷ J. Reder, *op. cit.*, s. 12 i n.

drzewiasto-krzaczastą, głównie sosna i brzoza⁸. Cechuje się on także spadkiem temperatur i suchością⁹.

Kolejnym okresem jest faza preborealna (10 300–9500 lat temu), rozpoczynająca najmłodszy cykl interglacjalny – holocen. Nastąpiło znaczne ocieplenie klimatu, co spowodowało gwałtowne przekształcenie środowiska, zwłaszcza w zbiorowiskach leśnych. W ich skład wchodziła brzoza, sosna z domieszką jarzębiny, wierzby i osiki. Pod koniec okresu preborealnego zaczęły pojawiać się gatunki ciepłolubne – leszczyna powoli wypierająca zbiorowiska brzozy. W związku z większym stopniem zawilgotnienia i podnoszeniem się wód gruntowych następowały procesy prowadzące do powiększania się torfowisk. Kolejny okres borealny (9500–7500 lat temu) charakteryzował się klimatem ciepłym i suchym. Zbiorowiska leśne uległy dynamicznym przekształceniom. W lasach liściastych zaczęła pojawiać się w znacznych ilościach leszczyna, dąb, wiąz i buk. Od połowy omawianego okresu temperatury zaczęły wzrastać. Niektóre z jezior zamieniły się w torfowiska z powodu szybko malejących powierzchni zbiorników wodnych.

W fazie atlantyckiej (7500–5000 lat temu) wystąpiło optimum klimatyczne, które było ciepłe i wilgotne. Na omawianym terenie w środkowej części tego okresu nastąpiło nieznaczne ochłodzenie. Zbiorowiska leśne były reprezentowane przez dąb, sosnę i olchę. Średnia roczna temperatura przekraczała współczesne o 1,5–2,5°C, lata były dłuższe, zaś średnia temperatura lipca wynosiła 20°C. Natomiast zimy były łagodniejsze od obecnych, a mrozy sporadyczne i słabe. Narastanie wilgoci doprowadziło do wzrostu zatorfienia, co skutkowało połączeniem się oddzielnych bagien w obszerne systemy mokradeł.

W okresie subborealnym (5000–2700 lat temu) nastąpiło osuszenie i nieznaczne ochłodzenie klimatu. Zachodzące zmiany w szacie roślinnej zaznaczyły się zwiększonym udziałem dębu, jodły i świerka oraz gwałtownie malejącym udziałem wiazu. Również zmniejszył się stopień zalesienia jesionu, a nieco później także i lipy. Niekiedy miejscami zaczął pojawiać się grab jako nowy gatunek drzewa. W ten sposób wykształciły się zbiorowiska leśne, które składem są zbliżone do obecnych.

Ostatni okres to faza subatlantycka trwająca od 2700 do dziś. Charakteryzuje się ogólnie klimatem wilgotnym i relatywnie chłodniejszym, lecz występują w niej wahania termiczne i wilgotnościowe. Wielokrotne opady są przyczyną podnoszenia się poziomu wód, co wiąże się z wieloma powodziami, a po pewnym okresie regeneracją

⁸ Na terenie pobliskiego Poleskiego Parku Narodowego występują relikty w postaci flory typowej dla północy, wśród których często obserwuje się: brzozę niską, wierzbę lapońską i borówkolistną, także turzycę bagienną i strunową, gnidosza królewskiego oraz rosiczkę długolistną.

⁹ M. Ralska-Jasiewiczowa, *op. cit.*, s. 108–109.

szat leśnych. Lasy zostały zdominowane przez buk i grab. Po kolejnych stanach podwyższonego poziomu zbiorników wodnych dominują bory sosnowo-dębowe, a wśród nich istniały rozległe torfowiska oraz lasy łęgowe i olsy¹⁰.

PREZENTACJA ŹRÓDEŁ

Omawiane zabytki pozyskane przez amatorów na przestrzeni różnych lat pochodzą z kilku stanowisk o bliżej niesprecyzowanych lokalizacjach. Zebrane latem 1986 roku przez Leszka Kokoszkę, mieszkańca Świdnika, zostały przekazane w 1992 roku trzy zbiory – z rejonu Orchówka (świeżo zalesiona wydma na terasie po prawej stronie ujścia Tarasienki do Włodawki) oraz z dwóch stanowisk z Okuninki (nasypu budowanej drogi po zachodniej stronie Jeziora Białego; rozwianej wydmy w lesie za szosą, na wprost ośrodka wypoczynkowego WSA Świdnik)¹¹. Kolejne cztery zbiory przekazał Jacek Nazaruk w sierpniu w 2018 roku. Trzy z nich również dotyczą Orchówka (bliżej nieokreślone pole leżące niedaleko Włodawki; „pole Barana”; znad północnego brzegu jeziora Glinki), kolejne zebrano na terenie Zawółcza (nieopodal jeziora Perespa). Odosobnione znalezisko znad jeziora Glinki na terenie Orchówka przekazała do ówczesnej Katedry Archeologii UMCS w 1978 roku Anna Borkowska, mieszkanka Lublina. Znajdują się w zbiorach Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie, nr KA UMCS/4675¹²; pozostałe dwie kolekcje zostaną przekazane do Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.

Wyroby krzemienne tylko w części są zachowane w całości – pojawiają się głównie odłamania lub ukruszenia, w stopniu niewielkim także ubytki termiczne (przepalania). Podobnie ceramika zachowana jest fragmentarycznie¹³. Zabytki zostały pozyskane z powierzchni stanowisk o nieznanym układzie przestrzennym, także warunkach ich zalegania (np. misa deflacyjna?), także dostępności terenu (m.in. utrudnienia obecnością roślinności). Sądząc na podstawie ich struktury typologicznej, wydają się pochodzić z układów rozproszonych (zastanawia brak bardzo drobnych odpadków w postaci odłupków, łusek) zwykle dominujących na obozowiskach starszej lub środkowej epoki kamienia). W grupie zabytków krzemiennych znajdują się

¹⁰ M. Ralska-Jasiewiczowa, *op. cit.*, s. 110 i n.; także J. Reder, *op. cit.*, s. 16 i n.

¹¹ Po raz pierwszy zaprezentowane w szkicu: J. Libera, *Nowe materiały krzemienne z okolic Włodawy*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992–1993 roku*, nr VII, red. A. Bronicki, T. Mazurek, W. Mazurek, Chełm 1996, s. 129–137.

¹² B. Bargieł, A. Zakościelna, *Katalog Archeologicznych Zbiorów Pozamuzealnych*, z. 3, Kolekcja Katedry Archeologii Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie w Lublinie, cz. 1, red. D. Jaskanis, Warszawa 1995, s. 352.

¹³ Uwzględniono również nieliczne zebrane materiały ceramiczne będące poza zakresem chronologicznym opracowania.

różne elementy łańcucha operacyjnego, typowe dla obozowisk podomowych. Są to formy mikrolityczne lub małe (bez względu na stan zachowania)¹⁴.

ZBIÓR LESZKA KOKOSZKI

ORCHÓWEK (terasa przy ujściu Tarasienki do Włodawki; ryc. 1–5) – zbiór liczy 436 zabytków¹⁵, na które składają się różne elementy cyklu produkcyjnego. Poza dwiema naturalnymi bryłkami, znajdują się stosunkowo liczne rdzenie (55): okazy jedno- i dwupiętowe (po kilka egzemplarzy) oraz dominujące o zmienionej orientacji (ponad połowa zbioru), kolejnych kilka jest nieokreślonych ze względu na ich fragmentaryczność. Stwierdzono również liczne formy techniczne (41) typowe dla procesu rdzeniowania – z fazy początkowej (zatępce i podtępce), także zaawansowanej (wierzchniki, dwupiętniki). Obecny jest również półsurowiec wiórowy (86) – w większości niekompletny, także odłupkowy (125). Istotną grupę stanowią narzędzia (102). Poza dominującymi retuszowanymi wiórami (30) i odłupkami (16), są również obecne: rylce (13), drapacze (11), skrobacze (6), tylczaki (5), liściaki (4), przekłuwacze (3). Ponadto po dwa egzemplarze stwierdzono wiórowce i zgrzebła. Natomiast pojedynczo wystąpiły: przekłuwacz + drapacz, wiertnik, ciosak, narzędzie zębate i grocik. Poza inwentarzem krzemiennym zebrano kilka ułamków ceramiki, okruchy polepy, także monetę (kopiejkę Piotra I).

OKUNINKA (wydma w lesie; ryc. 6:1–3) – wśród zebranych kilku zabytków, poza materiałem odpadkowym wyróżnia się rdzeń dwupiętowy, wiór negatywowo odbity z tego typu rdzenia i masywny makrolityczny drapacz.

OKUNINKA (nasyp budowanej drogi; ryc. 6:4) – odosobnione znalezisko grocika trójkątnego o głęboko wciętej ostrołukowato podstawie. Uformowany retuszem bifacjalnym, w części rynienkowatym.

ZBIÓR JACKA NAZARUKA

ORCHÓWEK (pole niedaleko Włodawki; ryc. 7–9) – zbiór 117 okazów, poza dominującym materiałem krzemiennym (95 zabytków), zawiera również ułamki naczyń ceramicznych. Stosunkowo liczne są rdzenie (14), zwłaszcza odłupkowe. Stwierdzono formy jedno- i dwupiętowe, także o zmienionej orientacji – o odłupni zarówno szerokiej, jak i wąskiej pięcie usytuowanej pod ostrym kątem. Są wśród nich okazy zaczątkowe i szczątkowe. Uzupełnieniem tej fazy procesu rdzeniowania są

¹⁴ Ich pomiary liniowe nie przekraczają 40 mm, w odróżnieniu od egzemplarzy „małych”, dochodzących do 60–70 mm.

¹⁵ Jest materiał wyselekcjonowany w miejscu znalezienia, co potwierdziła inspekcja dokonana jesienią 1992 roku przez mgr. Wojciecha Mazurka, ówczesnego pracownika Muzeum Okręgowego (obecnie Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza) w Chełmie.

formy techniczne (3) pochodzące z naprawy rdzeni w postaci wierzchnika (wtórnie mikroretuszowanego), także zmiany orientacji rdzenia – dwa małe odłupki, znoszący odbocznie pięcisko, kolejny częściowo odłupnię. Koresponduje z nimi półsurowiec, zarówno wiórowy (34), jak i odłupkowy (26) – w obu przypadkach, poza pojedynczymi egzemplarzami, zachowany fragmentarycznie. Są wśród nich okazy o piętach naturalnych, także jedno- lub wielonegatywowych – płaskich, wklęsłych lub wypukłych. Ich krawędzie są fasetowane i/lub prawcowane; sęczki wypukłe lub płaskie z różnie czytelnym stożkiem odbicia, także negatywem rozszczepienia; niektóre posiadają wargi. Wymiary kompletnych wiórów (2) wahają się w granicach: 25–50 mm długości, 10–20 mm szerokości i od 3 mm do 8 mm grubości, natomiast odłupków (2) maksymalne wymiary liniowe wynoszą 20–30 mm i od 3 mm do 10 mm grubości. Grupa form retuszowanych (17 egz.) uformowana jest na półsurowcu negatywowym. W jej skład wchodzi: drapacze (2) odłupkowe; rylce (3) – klinowaty (uformowany na wierzchniku, klinowaty połączony z jedynakiem (ukształtowany prawdopodobnie na łuszczniu) i łamaniec (na wióropodłupku); uzupełnienia je rylczak – odpadek z ich formowania; skrobacze (3) – boczno-łukowy, poprzeczno-łukowy i zbieżny; przekłuwacz odłupkowy; wiór i odłupki mikroretuszowane; krzesaki (4) uformowane na okruchach naturalnych, a w jednym przypadku na wióroodłupku. Do ich wykonania użyto surowca narzutowego, a tylko w przypadku wióra i 4 odłupków – krzemienia czekoladowego. Ponadto w zbiorze znajdują się 22 ułamki naczyń ceramicznych, głównie fragmenty brzuśców, jedynie dwa wylewy posiadają ornament w postaci poziomych żłobków.

ORCHÓWEK („pole Barana”; ryc. 10) – zbiór zawiera 51 znalezisk, z których 41 to wytwory wykonane z krzemienia narzutowego, pozostałe stanowią fragmenty ceramiki naczyniowej. Grupa rdzeni (4) to okazy wiórowo-odłupkowe – szeroko-odłupniowe dwupiętowe, także o zmienionej orientacji, wszystkie szczątkowe. Z różnych faz procesu rdzeniowania pochodzą formy techniczne (4) w postaci zatępca, dwupiętnika, wierzchnika i odłupka odbitego z wierzchołka rdzenia. W grupie półsurowca znajdują się wióry (19) i odłupki (3) negatywowe – poza w pełni zachowanymi pojedynczymi egzemplarzami, pozostałe posiadają odłamane/ukruszone wierzchołki, fragmenty przypiętkowe lub obie te części. To okazy o zróżnicowanej morfologii przekroju poprzecznego, także wierzchołków i piątek. Te ostatnie są jedno- lub wielonegatywowe. W grupie form retuszowanych występują: drapacze (2) odłupkowe; wióry retuszowane (2) półstromo lub stromo; wiór i odłupki mikroretuszowane. Pojedynczo wystąpiły: narzędzie kombinowane (przekłuwacz + rylce węglowy) oraz nóż tylcowy. Wśród ceramiki znajduje się 10 ułamków brzuśców, w tym pojedynczy ornamentowany linią zygzakowatą, pokryty emalią.

ZAWOŁCZE (nieopodal jeziora Perespa; ryc. 11, 12, 13:1–8) – zbiór ofiarował Stanisław Kostko w czerwcu 2006 roku. Kolekcja zawiera 66 artefaktów bazujących na surowcu narzutowym. Wśród rdzeni (11) po połowie stanowią okazy wiórowe jedno- i dwupiętowe (wąsko- lub szerokoodłupniowe) oraz odłupkowe jednopiętowe (szerokoodłupniowy) i o zmienionej orientacji (wspólnoodłupniowe) – głównie szczątkowe. W grupie form technicznych (5) znajdują się okazy pochodzące z naprawy rdzeni: odnawiaki, zatępcy wtórne i odłupek odbocznie znoszący pięcisko. Wśród półsurowca (28) występują wióry i odłupki (dominujące) – w znacznej części niekompletne, zarówno od strony wierzchołka, jak i piętki. Są to okazy o zróżnicowanym przekroju poprzecznym, także różnym kształcie wierzchołków i piętek. Te ostatnie są jedno- lub wielonegatywowe, także o powierzchni naturalnej. Krawędzie piętek są prawcowane; sęczki wypukłe; czytelne skazy i negatywy rozszczepienia; pojedyncze posiadają wargi. W grupie wiórów egzemplarze zachowane w całości mierzą ok. 40–50 mm długości i 15–20 mm szerokości. Natomiast pomiary liniowe odłupków dochodzą do 40 mm. W obu przypadkach ich grubości oscylują od 4 mm do 14 mm. W grupie form retuszowanych (21) występują: rylce (3) – węglowy uformowany na fragmencie rdzenia wiórowego dwupiętowego, przerobionego na drapacz o zaretuszowanych bokach, klinowaty na wióroodłupku, klinowaty na odłupku; półtyłczak uformowany na zatępcu wtórnym; przekłuwacz odłupkowy; wiertnik (?) na zatępcu wtórnym; zgrzebło jednoboczne; narzędzie wnękowe uformowane na okruchu naturalnym; wióry mikroretuszowane (3), w dwóch przypadkach bez części wierzchołkowej, pojedynczy dwupiętowy; odłupki retuszowane, w tym większość bardzo drobno załuskana, także okruch naturalny retuszowany.

ZNALEZISKO ANNY BORKOWSKIEJ

ORCHÓWEK (znad jeziora Glinki; ryc. 13:9) – przypadkowe znalezisko na północnym brzegu jeziora Glinki, w sąsiedztwie plaży. Jest to odosobniony rdzeń wiórowy jednopiętowy z poszerzeniem odłupni na boki, wykonany z krzemienia narzutowego.

SUROWCE KRZEMIENNE

W czterech zbiorach dominuje surowiec narzutowy barwy jasno- lub ciemnoszarej. Jest on typowy dla skał krzemiennych występujących w utworach postglacialnych. Jednym z takich rejonów jest Garb Włodawski, gdzie w utworach przypowierzchniowych zalegają niewielkich rozmiarów konkretne pokryte cienką warstwą białawą w różnym stopniu zeolizowania, jak i typowe surowiaki narzutowe po-

kryte cienką ciemnoszarą lub brązową niejednokrotnie o chropowatej powierzchni¹⁶. Zbliżony surowiec pokryty korą występuje na Wale Uhruskim, stanowiącym północną część Pagórów Chełmskich, m.in. w rejonie Bytnia i Łukówka¹⁷. Niejasny jest charakter nielicznych zabytków przepalonych i odprysków termicznych. Być może ich stan spowodowany jest współczesną działalnością człowieka (np. wypalaniem ściernisk, traw). Jedynym importowanym surowcem w analizowanych zbiorach jest kilka odłupków (w jednym przypadku retuszowany) i wiór z krzemienia czekoladowego, znajdujących się w zbiorze z Orchówka (pole niedaleko Włodawki). Jego złoża leżą na obrzeżu Gór Świętokrzyskich, ciągnąc się kilkusetmetrowym pasmem od Zawichostu do Orońska, rejonu oddalonego ok. 130–160 km.

ANALIZA CHRONOLOGICZNO-KULTUROWA MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH

Prezentowane zbiory niewątpliwie stanowią fragment bliżej nieokreślonych zespołów. Tylko część znalezisk wykazuje cechy dystynktywne. Na podstawie analizy typologiczno-porównawczej podjęto próbę przyporządkowania ich do najbardziej prawdopodobnych okresów chronologicznych, a także jednostek kulturowych. Utrudnienia wynikają nie tylko z braku form przewodnich, ale również z ich krótkiej serii, także ich niekompletnego zachowania. Łącznie analizie poddano 700 zabytków ruchomych, głównie wykonanych ze skał krzemiennych, w stopniu znikomym fragmenty ceramiki.

Niewątpliwie zasadniczą część tych materiałów należy łączyć z osadnictwem przedneolitycznym. Dotyczy to przede wszystkim rdzeni, półsurowca wiórowego i wybranych form retuszowanych. Natomiast najistotniejsze dla oceny chronologiczno-kulturowej zbrojniki nie są obecne w tych zbiorach. Niezależnie od tych ograniczeń, przede wszystkim odnajdujemy podobieństwa do inwentarzy fazy schyłkowej paleolitu i/lub wczesnej mezolitu. I dotyczy to w zasadzie większości zbiorów.

Niewątpliwą późnopaleolityczną chronologię ma większość najliczniejszego zbioru z Orchówka (rejon ujścia Tarasienki do Włodawki). Obecność kilku rdzeni

¹⁶ J. Libera, H. Taras, *Krzemień narzutowy w materiałach epok kamienia i brązu na stanowisku 1 w Dubecznie (Polesie Lubelskie)*, [w:] *Krzemień narzutowy w pradziejach. Materiały z konferencji w „Mądralinie” w Otwocku, 18–20 października 2010*, red. W. Borkowski, B. Sałacińska, S. Sałaciński, (= *Studia nad Gospodarką Surowcami Krzemiennymi w Pradziejach*, t. 8), Warszawa 2016, s. 383; także J. Libera, *Materiały ze skał krzemionkowych odkryte na stanowisku 1 w Dubecznie (Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie)*, [w:] *Dubeczno, stanowisko 1 (Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie). Materiały z badań archeologicznych w latach 1986–1987*, red. H. Taras, Lublin 2019, s. 198.

¹⁷ J. Libera, R. Dobrowolski, M. Szeliga, T. Wiśniewski, *Krzemień w osadach glacyenicznych Pagórów Chełmskich (prahistoria – geologia)*, [w:] *Krzemień narzutowy w pradziejach. Materiały z konferencji w „Mądralinie” w Otwocku, 18–20 października 2010*, red. W. Borkowski, B. Sałacińska, S. Sałaciński, (= *Studia nad Gospodarką Surowcami Krzemiennymi w Pradziejach*, t. 8), Warszawa 2016, s. 149 i n.

wiórowych zarówno jedno-, jak i dwupiętowych (ryc. 1:3–6), także tylczaków (ryc. 2:1, 5), a być może i krępych drapaczy (ryc. 2:12–15), rylców (ryc. 3) oraz charakterystycznych odpadków z produkcji zbrojników w postaci rylcowców (ryc. 2:6, 7) to najprawdopodobniej pozostałość po łowcach kręgu kultur tylczakowych. Natomiast rdzenie dwupiętowe (ryc. 1:1, 2) i wióry pochodzące z tego typu form (ryc. 4:7), jak również liściaki (ryc. 4:1–4), drapacze wiórowe (ryc. 5:1, 2, 11), przekłuwacz z drapaczem (ryc. 5:3), a może i niektóre rylce (ryc. 5:10, 13) należy łączyć z osadnictwem kręgu kultur liściakowych. Obecność form tych dwóch tradycji kulturowych bardzo utrudnia wskazanie ludności konkretnej jednostki taksonomicznej. Ponadto inwentarz zaburza obecność pojedynczych fragmentów ceramiki neolitycznej typu Linin (ryc. 4:5), a być może i kultury pucharów lejkwatych, jak również z wczesnej epoki brązu, z którymi najprawdopodobniej należy łączyć z pozostałymi znaleziskami grocików trzoneczkowatych (ryc. 4:6), wkładkę paratylcową (ryc. 4:9), także zgrzebła i narzędzie zębate. Poza możliwością rozdzielenia chronologiczno-kulturowego pozostają narzędzia w postaci ciosaka (ryc. 4:10), przekłuwaczy (ryc. 5:5–7), wiertnika (ryc. 5:8), półtylczaków (ryc. 5:9, 14), skrobaczy (ryc. 2:10), także wiórów (ryc. 2:3, 4, 8, 9; 4:11; 5:4) i odłupków retuszowanych (ryc. 2:11; 4:8).

Z paleolitem schyłkowym, z kręgiem kultur liściakowych, należy łączyć nieliczny inwentarz zebrany na wydmy w lesie w rejonie Okuninki, wśród którego znajduje się rdzeń dwupiętowy (ryc. 6:1), wiór negatywowy odbity z tego typu rdzenia (ryc. 6:2) i masywny drapacz (ryc. 6:3).

Prawdopodobnie z pobytem ludności schyłkowoneolitycznej, być może kultury ceramiki sznurowej, należy łączyć grocik trójkątny (ryc. 6:4) znaleziony na nasypie budowanej drogi w Okunince.

Najbardziej jednorodną wydaje się być kolekcja z Orchówka (pole niedaleko Włodawki), zawierająca rdzenie mikrolityczne lub małe (w jednym przypadku długości ponad 70 mm) szerokoodłupniowe wiórowe, odłupkowe i wiórowo-odłupkowe, o piętach usytuowanych pod kątem ostrym – zarówno jednopiętowe (ryc. 2:1, 2; 2:3; 3:1; 3:2), dwupiętowe (ryc. 3:4; 4:1, 5), także o zmienionej orientacji (ryc. 4:3, 4; 5:1; 6:6). Współwystępują z nimi drobne narzędzia wykonane na stosunkowo mało regularnym półsurowcu, głównie odłupkowym w postaci: rylców (ryc. 6:4, 5; 7:1), przekłuwacza (ryc. 7:2), drapaczy (ryc. 7:3, 4), także skrobaczy (ryc. 6:1–3), a zapewne i fragmenty wiórów (ryc. 5:4, 5) i odłupki, w tym mikroretuszowane (ryc. 5:2; 7:5, 6) oraz rylczak (ryc. 7:7). Tego typu inwentarz najbardziej odpowiada materiałowi wczesnej fazy mezolitu. Natomiast odmienna jest zapewne chronologia kilku drobnych krzesaków (ryc. 5:6–9). Ich obecność należy synchronizować ze znalezioną na tym stanowisku ceramiką z przełomu późnej epoki brązu / wczesnej epoki żelaza.

O podobnym charakterze wydaje się być inwentarz zebrany na „polu Barana” w Orchówku. Dotyczy to zarówno mikrolitycznych rdzeni wiórowo-odłupkowych dwupiętowych i o zmienionej orientacji (ryc. 8:1–3), jak i form technicznych pochodzących z podobnych okazów (ryc. 8:4–6; 9:1). Wśród narzędzi znajdują się dwa drapacze, w tym wachlarzowaty (ryc. 9:3, 4), fragment drobnego wióra tylcowego (ryc. 9:5), także narzędzie kombinowane w postaci przekłuwacza połączonego z rylcem łamańcem (odbicie rylcowe wyprowadzone z płaskiej piętki) – (ryc. 9:6). Prawdopodobnie również dotyczy to krępego wióra o boku stromo retuszowanym, zaś przeciwległym półstromym naturalnym (ryc. 9:2). Również i te materiały wydają się być pozostałością po osadnictwie wczesnej fazy mezolitu. Jedynym obcym elementem jest średniej wielkości krępy nóż tylcowy (ryc. 9:7). Jego obecność zapewne należy łączyć ze znalezioną na tym stanowisku ceramiką kultury trzcinieckiej (ryc. 17).

Znacznie trudniejsze są w ocenie chronologicznej inwentarze uzyskane z Zawołcza, zawierające przede wszystkim zróżnicowane rdzenie. Znajdują się tu dwa nie-duże zaczątkowe okazy „deskowate” wiórowo-odłupkowe, o pełnej zaprawie tyłów, piętach usytuowanych pod bardzo ostrym kątem (ryc. 11:3, 4) – morfologią nawiązującą do form mazowszańskich. Być może z nimi należy łączyć zbliżony metrycznie okaz jednopiętowy o zmienionej orientacji, współnoodłupniowy, o lekko skręconej odłupni, ostrym kącie rdzeniowania i płaszczyźnie tylnej częściowo zaprawionej (ryc. 12:1). Ponadto uzupełnia je podobnej długości wiór dwupiętowy mikroretuszowany odbity z wczesnej fazy rdzeniowania (ryc. 13:1), poza którym nie stwierdzono innego półsurowca wiórowego niosącego ślady dwupiętowości. Materiały te są zbliżone zarówno do inwentarzy późnopaaleolitycznych, jak i wczesnomezolitycznych. O odmiennej morfologii są kolejna dwa regularne małe rdzenie wiórowe jednopiętowe wąskoodłupniowe – jeden po zmianie orientacji. Oba posiadają pięty usytuowane pod kątem zbliżonym do prostego (ryc. 10:1, 2). Tego typu formy być może należy łączyć z osadnictwem późnej fazy mezolitu. Wobec tak odmiennych morfologicznie rdzeni, trudno jest zaszeregować pozostałe zabytki zbioru. Należą do niego kolejne małe amorficzne rdzenie szerokoodłupniowe odłupkowe i wiórowo-odłupkowe – jednopiętowe, także o zmienionej orientacji (ryc. 10:3; 11:1, 2; 12:2, 3), również formy techniczne w postaci dwóch odnawiaków (ryc. 13:2, 3) i zatępców wtórnych (ryc. 13:4, 5) oraz odłupka odbocznie znoszącego pięcisko (ryc. 13:6). Porównywalny problem jest z przyporządkowaniem narzędzi: zgrzebła (ryc. 14:1), przekłuwacza (ryc. 14:2), rylców (ryc. 14:4; 15:1, 2), nieregularnego półtyłczaka (ryc. 16:1), domnianego wiertnika (ryc. 16:2), narzędzia wnękowego (ryc. 16:3), także odłupków (mikro)retuszowanych (ryc. 14:3–5) i okrucha naturalnego retuszowanego (ryc. 15:3). Biorąc pod uwagę możliwość obecności inwentarzy późnopaaleolitycznych lub obu

faz mezolitu, także brak cech dystynktywnych powyższej grupy zbioru, trudno jest jednoznacznie ocenić ich chronologię.

Odosobniony mały rdzeń znaleziony nad jeziorem Glinki w Orchówku to okaz wiórowy jednopiętowy z poszerzeniem odłupni na boki, o zaprawionym tyle (ryc. 16:6). Morfologią jest zbliżony do dwóch egzemplarzy z kolekcji z Zawołcza, co może wskazywać na późną fazę mezolitu.

Podsumowując, zaprezentowany wybór zabytków z dwóch stanowisk zebranych na terenie Orchówka prawdopodobnie stanowi część zespołu obozowisk wczesnej fazy mezolitu, być może ludności kultury komornickiej. Niejasna jest chorologia najliczniejszego inwentarza pochodzącego z Zawołcza, o zróżnicowanych rdzeniach. Przyjmując, że dwa z nich to formy mazowszańskie, wówczas mielibyśmy do czynienia ze śladowym pobytem ludności późnopaleolitycznej – kultury świderskiej (?). Natomiast, gdyby je uznać za formy wczesnomezolityczne, gdzie technika dwupiętowości jest również obecna, wówczas być może należałoby z nimi łączyć pozostałe amorficzne rdzenie, formy techniczne, jak również niecharakterystyczne narzędzia i przypisać ludności kultury komornickiej. Niezależnie od powyższej interpretacji, poza chronologią późnopaleolityczną lub wczesnomezolityczną pozostają dwa klockowate regularne rdzenie jednopiętowe. W ich przypadku należałoby brać pod uwagę obecność ludności późnomezolitycznej grupy pieńkowskiej.

Odosobnione znalezisko grocika trójkątnego (ryc. 13:4) z Okuninki (nasyp budowanej drogi) to ślad pobytu myśliwych zapewne ze schyłku neolitu (kultura ceramiki sznurowej?).

Prócz zabytków ze skał krzemiennych w kolekcjach występują także znaleziska wytworzone z gliny. Są to pozostałości naczyń ceramicznych. W Orchówku (pole niedaleko Włodawki) znaleziono łącznie 22 fragmenty ceramiki, w tym 15 ułamków brzuśców oraz dwa częściowe wylewy (ryc. 17:1, 2), które są pozostałością po osadnictwie kultury trzcinieckiej. Podobnie z tym horyzontem należy łączyć 4 ułamki brzuśców oraz średniej wielkości krzemienny nóż tylcowy (ryc. 9:7) znalezione na „polu Barana” w Orchówku.

Ponadto cztery ułamki brzuśców i fragment dna znalezione w Orchówku (pole niedaleko Włodawki), ze względu na użytą masę ceramiczną, są zbliżone do wyrobów z wczesnej epoki żelaza, bez możliwości przypisania do konkretnej jednostki kulturowej. Być może z tymi fragmentami naczynia lub naczyń należy łączyć znajdujące się w tym zbiorze amorficzne krzesaki. W trzech przypadkach wykorzystano drobne okruchy naturalne, w kolejnym niewielki odłupek negatywowy (ryc. 5:6, 7, 8, 9).

Natomiast w Orchówku na „polu Barana” wśród fragmentarycznie zachowanych brzuśców naczyń zidentyfikowano po trzy ułamki wczesnośredniowieczne

(X wiek) i nowożytny (XVII–XVIII wiek). Z pozostałych zbiorów nie posiadamy znalezisk ceramicznych.

NOWE ŹRÓDŁA ARCHEOLOGICZNE NA TLE ZARYSU PRADZIEJÓW MIKROREGIONU WŁODAWSKIEGO

Zmiana klimatu u schyłku plejstocenu umożliwiła ludności łowiecko-myśliwskiej zasiedlenie strefy Niżu Środkowoeuropejskiego, w tym rejon Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. Nastąpiło gwałtowne ocieplenie klimatu, zbiorowiska leśne przystosowały się do nowych warunków, a z czasem pojawiły się gatunki ciepłolubne. Wilgotność i poziom wód gruntowych uległy wzrostowi. Obecność społeczeństw schyłkowego paleolitu nie wpłynęła znacząco na zmiany środowiska naturalnego.

PALEOLIT

Sukcesywne zasiedlanie nizinnej strefy Lubelszczyzny nastąpiło pod koniec plejstocenu. Z tego okresu mamy również materiały krzemienne znalezione w obrębie analizowanego mikroregionu. I jakkolwiek są to niejednokrotnie pojedyncze zabytki lub ich krótkie serie, to niewątpliwie strefa Polesia Zachodniego była w zasięgu stałego zainteresowania łowców późnopaleolitycznych co najmniej od dryasu najmłodszego¹⁸.

W schyłkowym paleolicie obserwujemy podział społeczeństwa na dwie tradycje kulturowe w zakresie użytkowania krzemiennych ostrzy – preferujące tylczaki lub liściaki. W obu przypadkach, jakkolwiek różniące się morfologią, służyły do uzbrajania strzał. Rejon Włodawy wielokrotnie był penetrowany w końcowej fazie plejstocenu, m.in. w okolicach Orchówka¹⁹. Najliczniejsze źródła z tej miejscowości zostały zebrane przez amatora na początku lat 80. ubiegłego wieku. Wśród kolekcji liczącej blisko 450 zabytków krzemiennych w grupie charakterystycznych rdzeni, blisko 40 form z ich korekty i naprawy, ponad 200 egzemplarzy półsurowca (wiórowego i odlupkowego). W grupie ponad 100 narzędzi występują: rylce, drapacze, skrobacze, tylczaki, liściaki, przekłuwacze, wiertnik, przekłuwacz + drapacz, ciosak, ale

¹⁸ R. Schild, *Późny paleolit*, [w:] *Pradzieje ziem polskich*, t. 1: *Paleolit i mezolit*, ryc. 67; H. Więckowska, M. Chmielewska, *op. cit.*, s. 45–47; Z. Sulgostowska, *Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu*, Warszawa 1989, ryc. 3; J. Libera, *Późny paleolit i mezolit środkowowschodniej Polski*, cz. 1: *Analiza*, (= Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. 9), Lublin 1995, ryc. 1.

¹⁹ L. Sawicki, *Sprawozdanie Państw.[owego] Konserwatora Zabytków Przedhistor.[ycznych] na województwa: Wileńskie, Nowogródzkie i Poleskie za r. 1923*, „Wiadomości Archeologiczne” 1925, t. 9, z. 3–4 (1924–1925), s. 355; także J. Libera, *Późny paleolit...*, tabl. XL: 1; J. Libera, *Późny paleolit i mezolit środkowowschodniej Polski*, cz. 2: *Źródła*, (= Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. 11), Lublin 1998, s. 57.

również wytwory z okresów późniejszych. I jakkolwiek jest to zbiór różnocoasowy, to niewątpliwie okazami dominującymi są zabytki późnopaleolityczne dwóch tradycji: kultur z tylczakami oraz kultur z liściakami²⁰. Szczególnie cenne są inwentarze „tylczakowe”, stosunkowo nieliczne w obrębie całej Lubelszczyzny²¹.

Wprawdzie potwierdzona jest obecność ludności preferującej tradycję tylczakową, m.in. w Orchówku (rejon ujścia Tarasienki do Włodawki)²², to znacznie częściej są wykazywane znaleziska przypisywane łowcom reniferów użytkujących ostrza liściowate, utożsamiane z kulturą świderską (nazywaną również cyklem mazowszańskim), powszechnie stosującą technikę rdzenia dwupiętowego (mazowszańskiego). Być może z pobytem jej ludności należy łączyć część materiałów opisanej wyżej kolekcji z Zawółcza. Ludność tej kultury pojawiła się ok. 10 800 i trwała do 9700 lat temu. Zajmowała niemal cały obszar Polski, wiele stanowisk znajduje się między Wisłą a Bugiem. Poza charakterystycznymi grotami w kształcie liścia wierzbki oraz pierwszoplanową techniką dwupiętową w uzyskiwaniu półsurowca, polegającą na odbijaniu z dwóch przeciwległych płaszczyzn (pięt), w grupie narzędzi dominującymi były rylce i drapacze. Ludność świderska wytwarzała także inne narzędzia krzemienne, również kościane i rogowe, najczęściej z kości lub poroży renifera (m.in. harpuny) lub łosia (topory). Zamieszkiwała niewielkie piaszczyste wyniesienia wzdłuż rzek lub w obrębie dolin cieków wodnych²³.

Z kolei obecność osadnictwa późnopaleolitycznego – prawdopodobnie stanowiącego pozostałość po ludności kultury świderskiej – jest dobrze udokumentowana przede wszystkim na jedynym badanym wykopaliskowo stanowisku I w Lutej, położonym w sąsiedztwie analizowanego mikroregionu, tj. w północno-wschodniej części Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. Dotyczy to nie tylko rdzeni dwupiętowych, ale również charakterystycznej dla tego okresu techniki dwupiętowości, czytelnej zarówno na półsurowcu wiórowym, jak i narzędziach z niego wykonanych²⁴. Kolejne materiały pochodzą z bardziej odległej Nieborowej (część kolonii Łowcza-Kolonia), pow. włodawski²⁵, stanowiska zlokalizowanego na pograniczu Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego i Pagórów Chełmskich.

²⁰ J. Libera, *Nowe materiały...*

²¹ *Idem*, *Późny paleolit...* 1995, ryc. 5 i 6; *idem*, *Resources for studies on Palaeolithic settlement in the Lublin Up-land area post-last glacial maximum*, [w:] Klementowice. A Magdalenian site in eastern Poland, red. T. Wiśniewski, Lublin 2015, fig. 1:d.

²² *Idem*, *Nowe materiały...*, s. 131.

²³ Pełniejsza charakterystyka tego okresu: por. *idem*, *W czasach...*, s. 31 i n.; także A. Bronicki, J. Gurba, *Mikroregion włodawski w prehistorii i wczesnym średniowieczu*, „Rocznik Chełmski” 2015, t. 19, s. 23 i n.

²⁴ H. Więckowska, M. Chmielewska, *op. cit.*, s. 36 i n., tabl. I:7; XV:5; XXVIII:2.

²⁵ T. Boroń, *Mikroregion Nieborowej na Polesiu Lubelskim: od epoki kamienia po wczesną epokę żelaza*, (= *Vetera et Nova. Opracowanie źródeł archeologicznych z zasobów IAE PAN nowymi metodami badawczymi*, t. 3), Warszawa 2014, s. 197 i n., ryc. 53–57.

Pojedyncze zabytki lub niewielkie ich serie w postaci rdzeni, wiórów noszących ślady dwupiętowości i liściaków pochodzą ze znalezisk powierzchniowych lub badań wykopaliskowych prowadzonych w obrębie kilku miejscowości: Okuninka, Sobibór, Tarasiuki, Szuminka, Włodawa²⁶.

Natomiast w przypadku zbioru z Zawółcza, poza rdzeniami zbliżonymi do okazów późnopaleolitycznych, trudno jest wskazać inne inwentarze tak datowane z tej kolekcji ze względu na mało charakterystyczne ich cechy.

MEZOLIT

W mezolicie nastąpiło ukształtowanie się licznych zbiorników wodnych, gęste zalesienie oraz uformowanie podłoża w postaci wydm. Właśnie te konkretne warunki klimatyczne stały się bardzo bogatym zapleczem dla zbieractwa, łowiectwa czy myślistwa. Omawiany mezoregion pod względem życia codziennego, dla społeczeństw mezolitycznych, okazał się optymalny. Ludność zajmowała się łowiectwem, zbieractwem ziół, grzybów, owoców, nasion itp. oraz rybołówstwem, które poświadczają znaleziska w postaci harpunów, sieci, haczyków oraz łodzi-dłubanek. Polowano także na ptactwo, zbierano mięczaki. Ziemia polska opuszcza renifer, a w jego miejsce pojawiają się zwierzęta leśne, jak: sarna, łoś, jeleni i dzik. Ludność mezolityczna preferowała lokowanie obozowisk na piaszczystych terenach w pobliżu dolin rzecznych. Akwenty wodne były priorytetem pod względem lokacji obozowisk. Obozowiska były podobne do schyłkowopaleolitycznych, po których rzadko kiedy zachowują się pozostałości w postaci lekkich konstrukcji (szałasów) z ogniskami wewnątrz, mieszczącymi 4–5-osobową rodzinę. W ich sąsiedztwie (latem) lub wewnątrz (zimą) znajdowały się miejsca obróbki surowców kamiennych (niekiedy liczące do kilku tysięcy artefaktów) lub organicznych (te zachowują się sporadycznie). W tego typu pracowniach (ich pozostałości nazywane są krzemienicami) obrabiano pozyskany z handlu lub przyniesiony z kopalni surowiec skalny, przetwarzając go na narzędzia bądź dokonywano jego napraw.

²⁶ Z. Sulgostowska, *Prahistoria międzyrzecza...*, s. 125; W. Mazurek, *Drugi sezon badań na osadzie wielokulturowej w Szumince, stan. 7, gm. Włodawa*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1991 roku*, nr 6, red. S. Gołub, Chełm 1992, s. 8, tabl. IV:1; VIII:1; J. Libera, *Nowe materiały...*, s. 131, tabl. VI:b-d; W. Mazurek, *Szuminka st. 7, gm. Włodawa, woj. chełmskie, AZP 70-90/-*, [w:] *Informator archeologiczny. Badania rok 1991*, red. M. Konopka, H. Zaborowska, Warszawa 1997, s. 147–148; W. Mazurek, *Szuminka st. 7 i 2, gm. Włodawa, woj. chełmskie, AZP 7-90/54, 70-90/4*, [w:] *Informator archeologiczny. Badania rok 1991*, s. 50–51; J. Libera, *Późny paleolit...*, s. 72–73, 78, 100, 101, tabl. LVIII: 4; A. Bronicki, J. Gurba, *op. cit.*, s. 24, ryc. 2–4; E. Banasiewicz-Szykuła, I. Gołub, W. Koman, G. Mączka, P. Zieniuk, *Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie woj. lubelskiego w 2013 roku*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego” 2014, [t. 16], s. 41.

Kultura komornicka (nazywana cyklem narwiańskim) jest jednostką taksonomiczną, którą należy łączyć z wczesnym okresem mezolitu, datowaną na ok. 9700 do 7500 lat temu. Inwentarz społeczności mezolitycznej charakteryzuje się zminiaturyzowanymi wytworami krzemiennymi – i dotyczy to wyrobów z różnych surowców krzemiennych. Rdzenie do produkcji półsurowca były z reguły krępe, płaskie i małe, dwu- lub jednopiętowe, także o zmienionej orientacji. Społeczność komornicka wytwarzała charakterystyczne dla tego okresu zgeometryzowane zbrojniki, m.in. tylczaki proste (typu Stawinoga) lub łukowate, krępe półtylczaki (typu Komornica), trójkąty rozwartokątne.

Niewątpliwie najcenniejsze z mikroregionu włodawskiego są materiały uzyskane z prac wykopaliskowych na terenie miejscowości Luta. Z czterech stanowisk łącznie uzyskano ponad 56 tysięcy znalezisk, z czego zdecydowana większość dotyczy stanowiska nr I, kluczowego dla mezolitu ziem polskich, zwłaszcza wczesnej fazy²⁷. Stwierdzono tam pełny asortyment rdzeni, półsurowca, narzędzi, zbrojników, półsurowca w układzie rozproszonym²⁸. Z tym okresem należy zapewne łączyć inwentarze dwóch zbiorów z Orchówka – pole niedaleko Włodawki oraz „pole Barana”.

Kolejną jednostką taksonomiczną jest kultura janisławicka (zwana także cyklem wiślańskim), wiąże się ją z młodszą częścią mezolitu. Zajmowała tereny od górnego Podnieprza po środkową i górną Wisłę. Datowana jest na 7300–6500 lat temu. Jej instrumentarium bazowało na półsurowcu uzyskiwanym z rdzenia jednopiętowego, o znacznie większych gabarytach niż miało to miejsce we wczesnej fazie mezolitu. Mikrolityzacja wśród zbrojników dotyczy głównie trójkątów prostokątnych. Uzupełniają je znacznie większe ostrza janisławickie, także trapezy. Znaczący asortyment stanowią odłupkowe skrobacze. I jakkolwiek jej osadnictwo stwierdzono śladowo na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim²⁹, to trudno jest go jednoznacznie wykazać wśród materiałów innych stanowisk analizowanego mikroregionu. Wśród odkrytych tu źródeł znajdują się materiały z różnych faz mezolitu – trudne do identyfikacji kulturowej. Dotyczy to zarówno inwentarzy uzyskanych z prac wykopaliskowych na

²⁷ H. Więckowska, *Społeczności łowiecko-rybackie wczesnego holocenu*, [w:] *Pradzieje ziem polskich*, t. 1: *Paleolit i mezolit*, s. 361, 376–377, tabl. CXVIII–CXX.

²⁸ H. Więckowska, M. Chmielewska, *op. cit.*, s. 18 i n.

²⁹ T. Boroń, *Zespoły beztrapezowe kultury janisławickiej na przykładzie wykopów 4, 7, 8 ze stan. Nieborowa I, gm. Sawin, woj. Lubelskie*, [w:] *Kultura janisławicka w Polsce północno-wschodniej i na terenach sąsiednich*, red. E. Kawalkowa, Ostrołęka 2003, s. 113–132; także J. Libera, *Badania nad kulturą janisławicką w międzyrzeczu Wisły i Bugu oraz dorzeczu Sanu*, [w:] *Kultura janisławicka w Polsce północno-wschodniej i na terenach sąsiednich*, s. 19–41.

terenie: Okuninki³⁰, Zawołocza (obecnego Zawółcza)³¹, Sobiboru³² – stanowisk różnoczasowych, jak i z badań powierzchniowych lub przypadkowych znalezisk z okolicy jeziora Białego i znad Tarasienki (Okuninka, Tarasiuki, Orchówek, Żłobek), także nad Bugiem (Włodawa, Suszno, Szuminka), również ze strefy pozadolinnej, np. Korolówka³³.

Podobny problem dotyczy części zbioru z Zawółcza, jak również okazu znad jeziora Glinki w Orchówku, bowiem poza kulturą janisławicką, być może ich obecność należy odnieść do późnomezolitycznej grupy pieńkowskiej. Jednostki podobnie datowanej, której ludność również preferowała technikę rdzenia jednopiętowego, jednak o znacznie mniejszych parametrach, natomiast struktura jej inwentarza jest zbliżona do komornickiego.

Poza inwentarzem przedneolitycznym w analizowanych zbiorach znalazły się nieliczne ułamki naczyń, współwystępujące zapewne z pojedynczymi narzędziami ze skał krzemiennych. Dotyczy to zwłaszcza osadnictwa wczesnej epoki brązu – kultury trzcinieckiej: część zbiorów z Orchówka („pole Barana”), także przełomu epoki brązu i epoki żelaza – część zbioru stanowiska z Orchówka (rejon ujścia Tarasienki do Włodawki). Uzyskano również śladowe materiały z wczesnego średniowiecza i okresu nowożytnego – w obu przypadkach dotyczy to „pola Barana” w Orchówku. Poza określeniem chronologicznym jest część inwentarza pochodząca z kolekcji z Zawółcza.

Skały krzemienne i pozakrzemienne obok zwierzęcych kości i poroży były podstawowym surowcem do wytwarzania wielu narzędzi, jak i oręża, potrzebnych w życiu codziennym społeczności pradziejowej. Z czasem pojawiły się surowce w postaci miedzi, brązu oraz żelaza, które stopniowo je zastępowały, lecz nie wyeliminowały. Ta sytuacja jest najlepiej widoczna na stanowiskach ludności kultury łużyckiej³⁴. I jakkolwiek po tym okresie notujemy obecność zabytków krzemiennych na stanowiskach

³⁰ Z. Sulgostowska, *Badania wykopaliskowe w Okunince, gm. Włodawa, w roku 1974*, „Wiadomości Archeologiczne” 1985, t. 50, z. 2, s. 148–153.

³¹ H. Mackiewicz, *Zawołocze, pow. Włodawa. Stanowisko I, II, III i IV*, [w:] *Informator archeologiczny. Badanie rok 1972*, red. M. Konopka, Warszawa 1973, s. 15–17.

³² K. Telepko, *Badania wykopaliskowe na stanowisku 1 w Sobiborze, gm. Włodawa*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1985 r.*, red. S. Gołub, Chełm 1986, s. 2–3 + tabl. I, II (poza tekstem); K. Telepko, *Dalsze odkrycia archeologiczne na stanowisku 1 w Sobiborze, gm. Włodawa*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim*, red. S. Gołub, Chełm 1987, s. 1–2 + tabl. I (poza tekstem); K. Telepko, *Sobibór, gm. Włodawa, woj. chełmskie. Stanowisko 1*, [w:] *Informator archeologiczny. Badania rok 1986*, red. M. Konopka, Warszawa 1987, s. 36.

³³ B. Bargieł, A. Zakościelna, *op. cit.*, s. 98–99; także J. Libera, *Późny paleolit...*, s. 30–31, 72–73, 100, 102; T. Mazurek, W. Mazurek, *Materiały do poznania epoki kamienia Włodawy i okolic*, „Zeszyty Muzealne” 1995, t. 3, s. 33–35, ryc. 4:1; 3; A. Bronicki, J. Gurba, *op. cit.*, s. 25, ryc. 2, 5:5; 6.

³⁴ *Kosin 10, Kópiec 4 i 8 – stanowiska osadniczo-pracowniane tarnobrzeskiej kultury łużyckiej na terenie wychodni krzemieni świeciechowskiego oraz gościeradowskiego*, red. A. Zakościelna, Lublin 2019.

protohistorycznych, a nawet wczesnohistorycznych, to jego rola jest marginalna. Przede wszystkim jako formy nieobrabiane wykorzystywano go do ręcznego krzesania co najmniej od młodszej epoki kamienia do czasów współczesnych. Nie można również wykluczyć sytuacji celowego gromadzenia zarówno przedmiotów wykonanych przez dawne społeczności i traktowanie ich jako swoiste talizmany, być może wykorzystywane w określonych obrzędach. Przykładem takiego „zastosowania” wydają się być znaleziska z grobów wczesnośredniowiecznych, w których odkryto artefakty typowe dla neolitu, okresu rzymskiego, czy kultury łużyckiej³⁵.

Stan wiedzy o pradziejach analizowanego makroregionu, jak i całego Polesia (w granicach ziem polskich) daleki jest od zadowalającego. Przede wszystkim brakuje pełnych opracowań stanowisk dotychczas badanych zarówno metodą wykopaliskową, jak i odkrytych w trakcie różnorodnych nadzorów archeologicznych, także kompleksowych badań powierzchniowych, łącznie z AZP.

Najstarsze osadnictwo pradziejowe na terenie powiatu włodawskiego udokumentowane jest przypadkowymi znaleziskami krzemiennymi w postaci zgrzebla środkowopaleolitycznego (ok. 230–190 tysięcy lat temu) z Suszna³⁶ oraz ostrza szeleckiego z początku górnego paleolitu (ok. 40 tysięcy lat temu) z Wiązowca (południowa część Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego)³⁷. Zapewne należy się spodziewać kolejnych artefaktów odnoszonych się do czasów *homo neanderthalensis*, jak również wczesnego *homo sapiens*, na co wskazują coraz liczniejsze znaleziska z Lubelszczyzny, m.in. z pobliskich Pagórów Chełmskich³⁸.

Właściwe zasiedlenie północno-wschodniej części Polesia Zachodniego miało miejsce w końcowym dryasie, czyli u schyłku paleolitu. Należy go łączyć z obecnością ludności dwóch tradycji kulturowych – liściakowej oraz tylczakowej. Niewątpliwie miało ono związek z przeobrażeniem się środowiska paleoklimatu w zakresie szaty roślinnej oraz fauny. Kolejny etap zasiedlenia rejonu Włodawy miał miejsce w okresie preborealnym, czyli na początku holocenu i związany był ze społecznością kultury komornickiej, która przetrwała do wczesnego okresu atlantyckiego (faza z trapezami

³⁵ J. Libera, M. Florek, *Iskra święta i nieświęta. O używaniu krzemienia we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014.

³⁶ Por. przyp. 1.

³⁷ J. Libera, *Zabytki kamienne z otuliny Poleskiego Parku Narodowego (przyczynek do badań prahistorii centralnej części Polesia Podlaskiego: Wiązowiec)*, „Studia do Badań nad Neolitem i Wczesną Epoką Brązu na Mazowszu i Podlasiu” 2014, t. 4, s. 5–30.

³⁸ *Idem*, *W czasach...*, s. 7–8.

typu Luta)³⁹. Z młodszym okresu holocenu należy synchronizować przede wszystkim obecność ludności kultury janisławickiej. Zarówno schyłkowopaleolityczni łowcy, jak i wczesnoholoceńscy myśliwi-rybacy kilkusetletnie obozowiska lokowali na wydmach i piaszczystych terasach rzek. Obecność stanowisk o dużym nasyceniu zabytkami może świadczyć o wielokrotnym powracaniu w dane miejsce przez dłuższy czas (np. Luta, stanowisko I). Pomimo dotychczas stosunkowo skromnych, wręcz wyrzutowych ilościowo źródeł, obszar Pojezierza Łęczycko-Włodawskiego, a zwłaszcza inwentarze uzyskane z Lutej, należą do kluczowych inwentarzy tego okresu ziem polskich.

Zdecydowanie mniej danych z mikroregionu włodawskiego posiadamy o osadnictwie młodszej epoki kamienia, bowiem poza odosobnionymi badaniami w Sobiborze (znanymi jedynie z lakonicznych sprawozdań) oraz doniesieniami o nielicznych ułamkach ceramicznych, tudzież zabytkach kamiennych (o nie zawsze jednoznacznej chronologii), nie dysponujemy materiałami umożliwiającymi rekonstrukcję procesów zasiedlania tego rejonu. Podobny problem dotyczy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, stwierdzony przede wszystkim na podstawie znalezisk ceramicznych⁴⁰. I jakkolwiek w stopniu bardzo ograniczonym jesteśmy w stanie identyfikować z kulturami tego okresu źródła krzemienne i ze skał niekrzemiennych, to niewątpliwie do osobliwości tego rejonu należą małe wkładki bifacjalne typu Szuminka (nazwa od stanowiska eponimicznego)⁴¹.

Zasób informacji o dotychczasowych odkryciach oraz zarys rekonstrukcji zasiedlania mikroregionu włodawskiego w zakresie pradziejów nakreślony przez Andrzeja Bronickiego i Jana Gurbę⁴² nadal jest aktualny. Uzupełnienia dotyczą czasów głównie późnego średniowiecza i okresu nowożytnego, tak istotnych zwłaszcza dla miejskiej zabudowy Włodawy⁴³.

Materiały uzyskane z czterech zbiorów, pomimo że są stosunkowo ubogie zarówno ilościowo, jak i pod względem zróżnicowania morfologicznego, a występujące inwentarze są mało dystynktywne, kolejny raz potwierdzają atrakcyjność tego obszaru dla społeczności pradziejowych, zwłaszcza przedneolitycznych. Trudności

³⁹ H. Więckowska, *op. cit.*, s. 377; także H. Więckowska, M. Chmielewska, *op. cit.*, s. 18 i n.

⁴⁰ E.M. Kłosińska, *Stosunki kulturowe i osadnicze na Polesiu Wołyńskim w młodszym odcinku epoki brązu i we wczesniej epoce żelaza w świetle obecnego stanu badań*, [w:] *Opera ex aere. Studia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dedykowane profesorowi Janowi Dąbrowskiemu przez przyjaciół, uczniów i kolegów z okazji siedemdziesiątletnia urodzin*, red. M. Mogielnicka-Urban, Warszawa 2008, ryc. 1.

⁴¹ W. Mazurek, *Krzemienne wkładki sierpowate typu Szuminka*, [w:] *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20–22 października 1994 r.*, red. J. Lech, D. Piotrowska, (= Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych. Prace, t. 2), Warszawa 1997, s. 185–203.

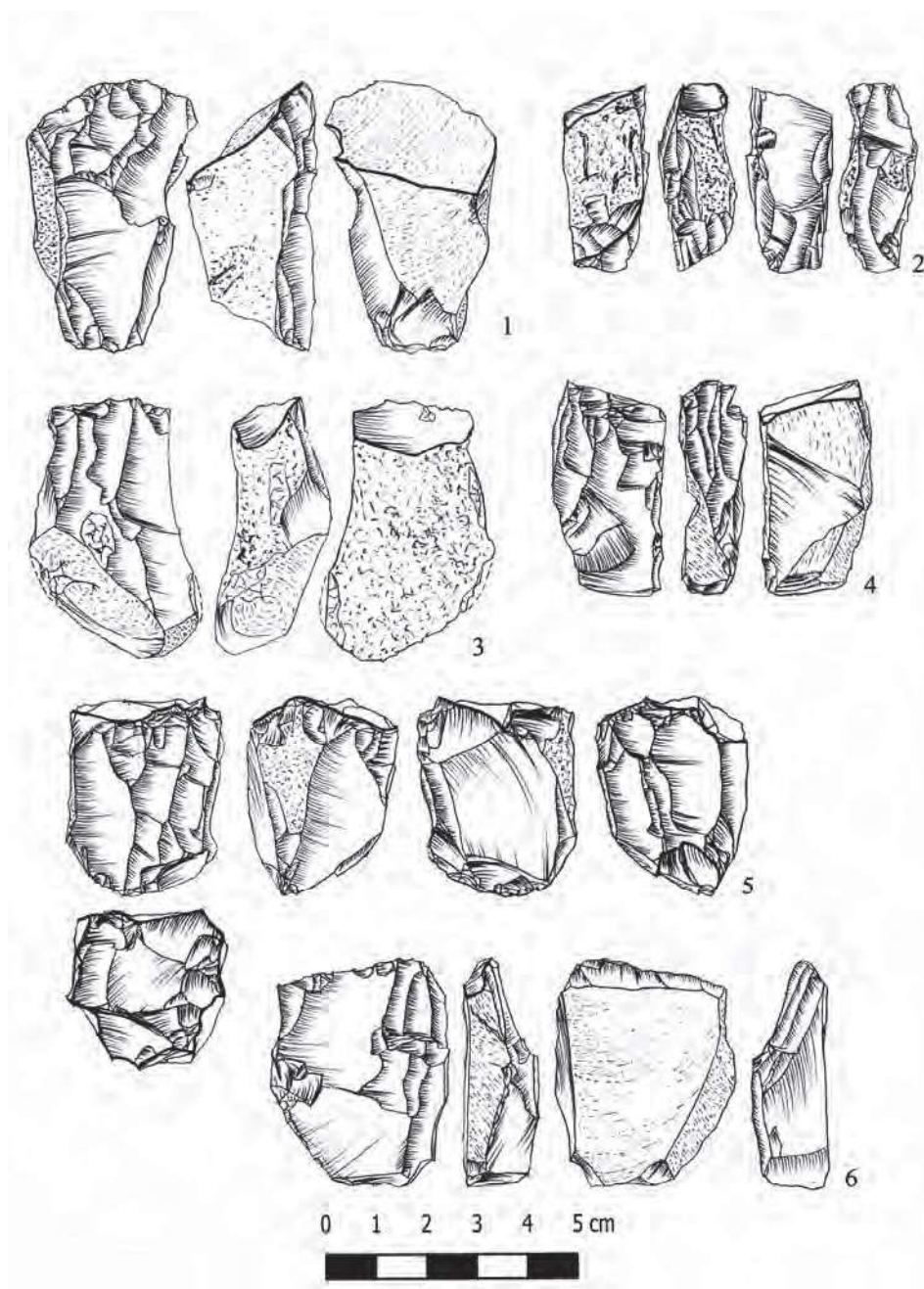
⁴² A. Bronicki, J. Gurba, *op. cit.*

⁴³ Por. przyp. 2.

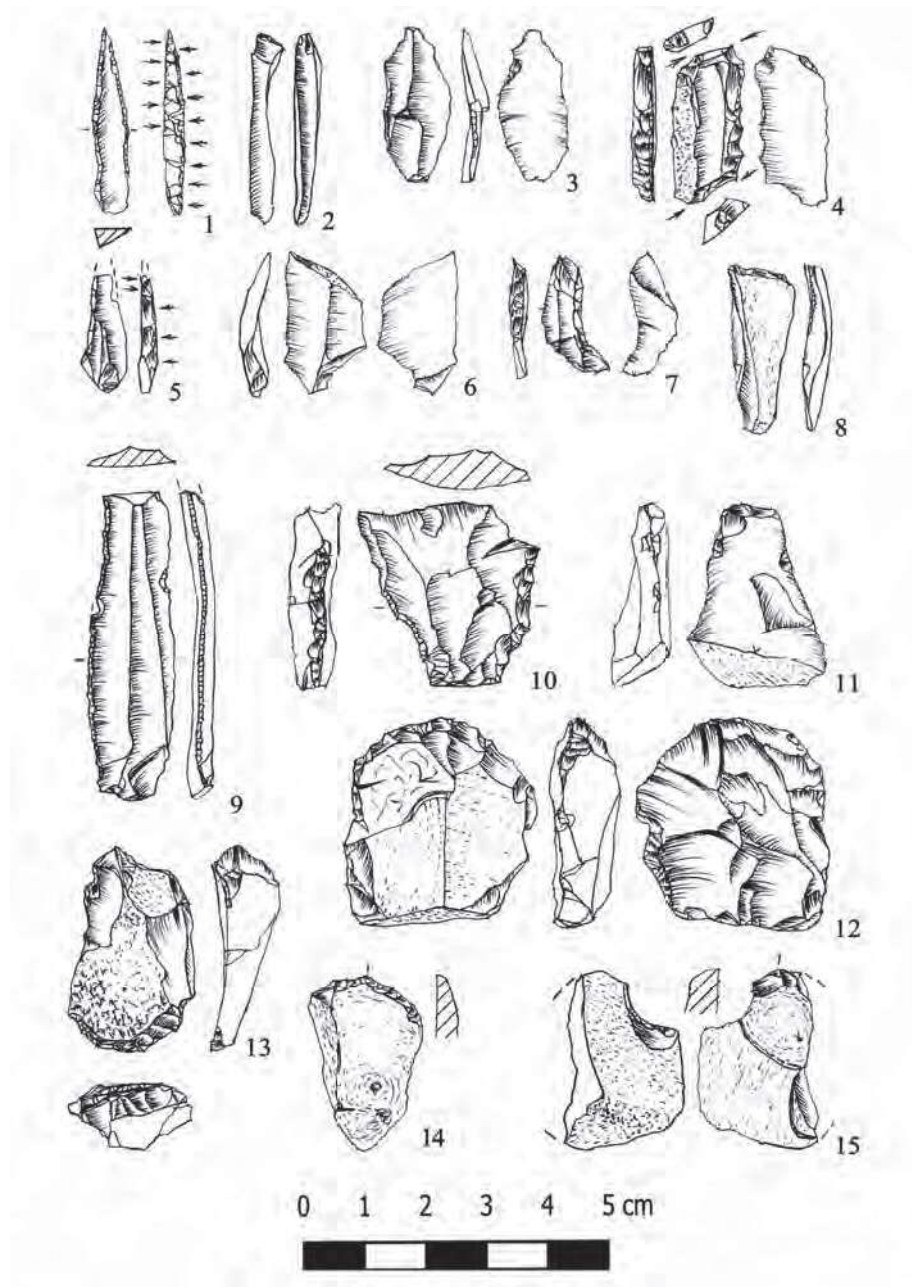
z oceną ich chronologii, jak i przyporządkowaniem kulturowym wynikają przede wszystkim z charakteru tych źródeł (zbiór powierzchniowy, zapewne niekompletny). Niewątpliwie region Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego ma duży potencjał badawczy i wymaga bardziej intensywnych badań, a zwłaszcza kompleksowego opracowania źródeł dawnych, ale i uzyskanych na przestrzeni wielu lat w ramach ogólnopolskiej akcji AZP.

SŁOWA KLUCZOWE:

paleolit, mezolit, epoka brązu, Polesie Zachodnie, Okuninka, Orchówek, Zawółcze, Włodawa, narzędzia krzemienne

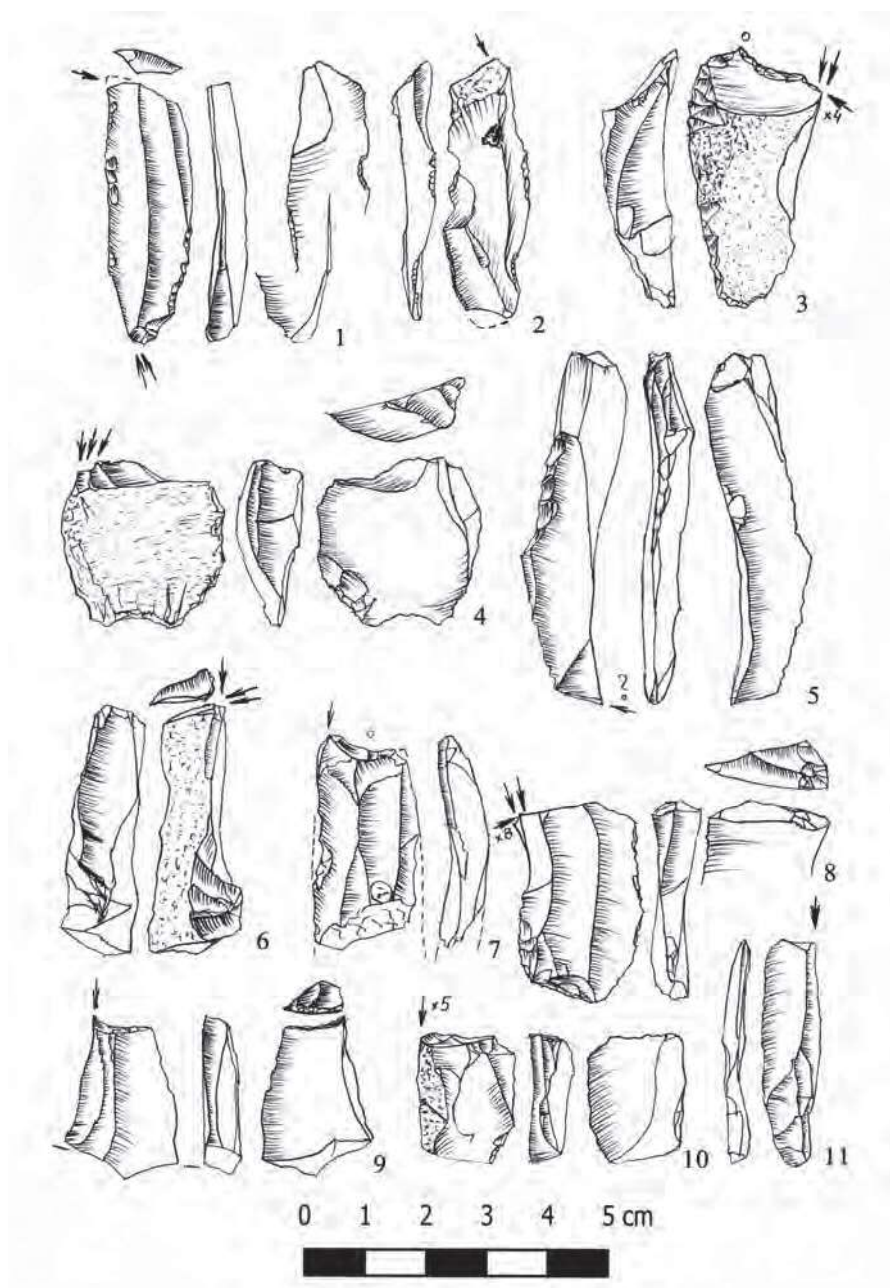

Ryc. 1. Orchówek, pow. włodawski (rejon ujścia Tarasienki do Włodawki): 1–6 – rdzenie.
Według J. Libera 1996 (oprac. graficzne G. Zablocki)

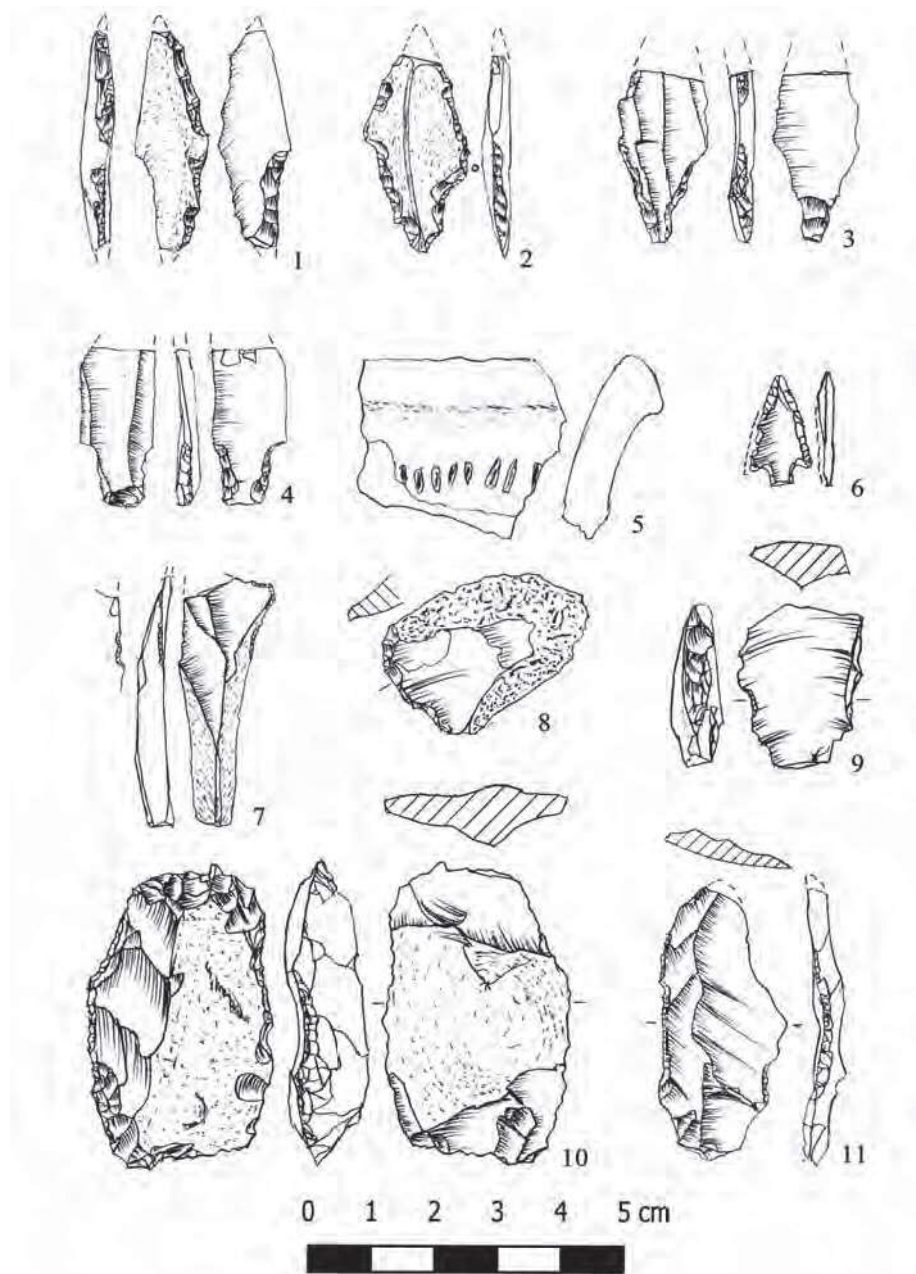

Ryc. 2. Orchówek, pow. włodawski (rejon ujścia Tarasienki do Włodawki): 1, 5 – mikrolity;
2, 6, 7 – odpadki z narzędzi; 3, 7, 8, 10–15 – narzędzia wiórowe i odłupkowe.

Według J. Libera 1996 (oprac. graficzne G. Zabłocki)

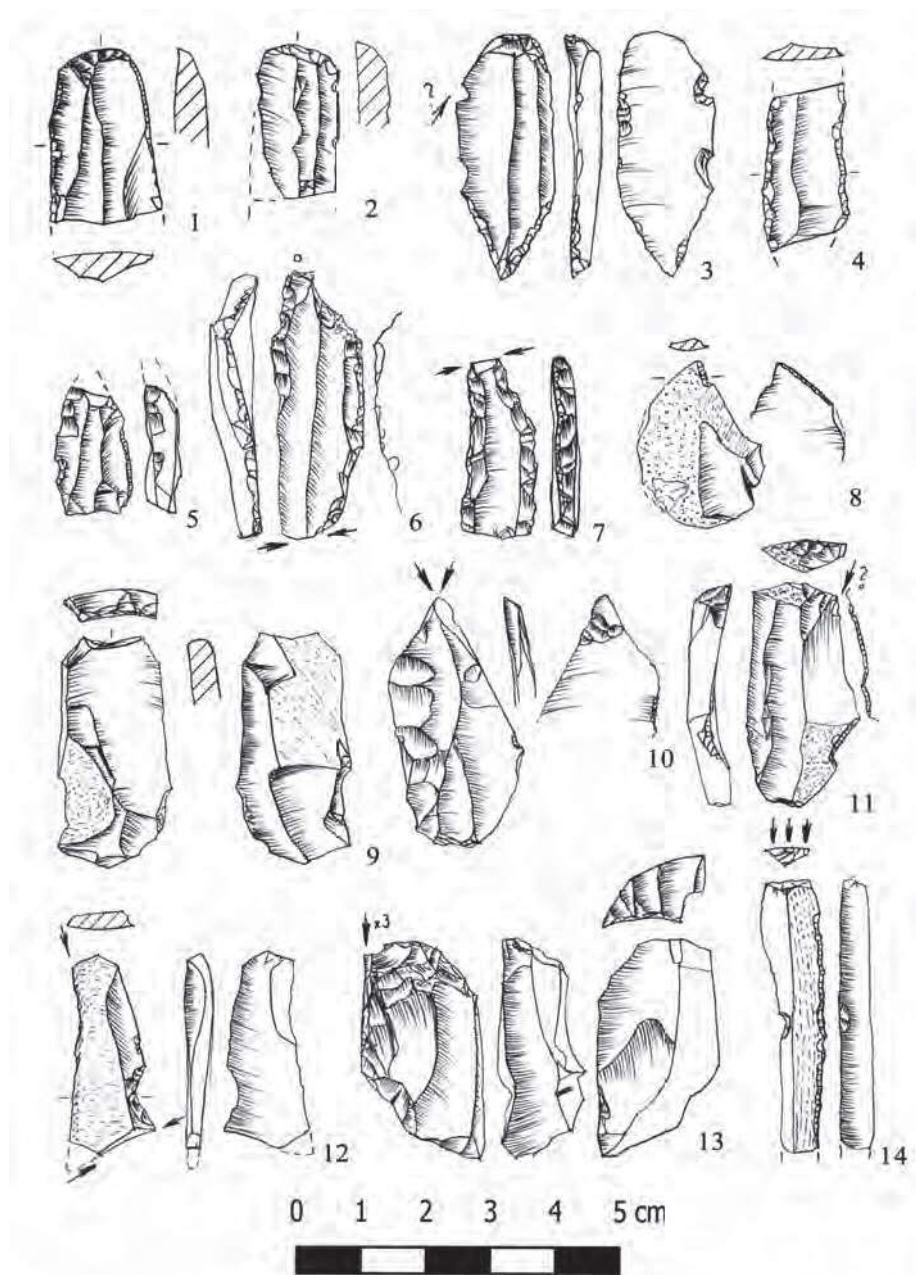

Ryc. 3. Orchówek, pow. włodawski (rejon ujścia Tarasienki do Włodawki): 1–11 – rylce.
Według J. Libera 1996 (oprac. graficzne G. Zabłocki)

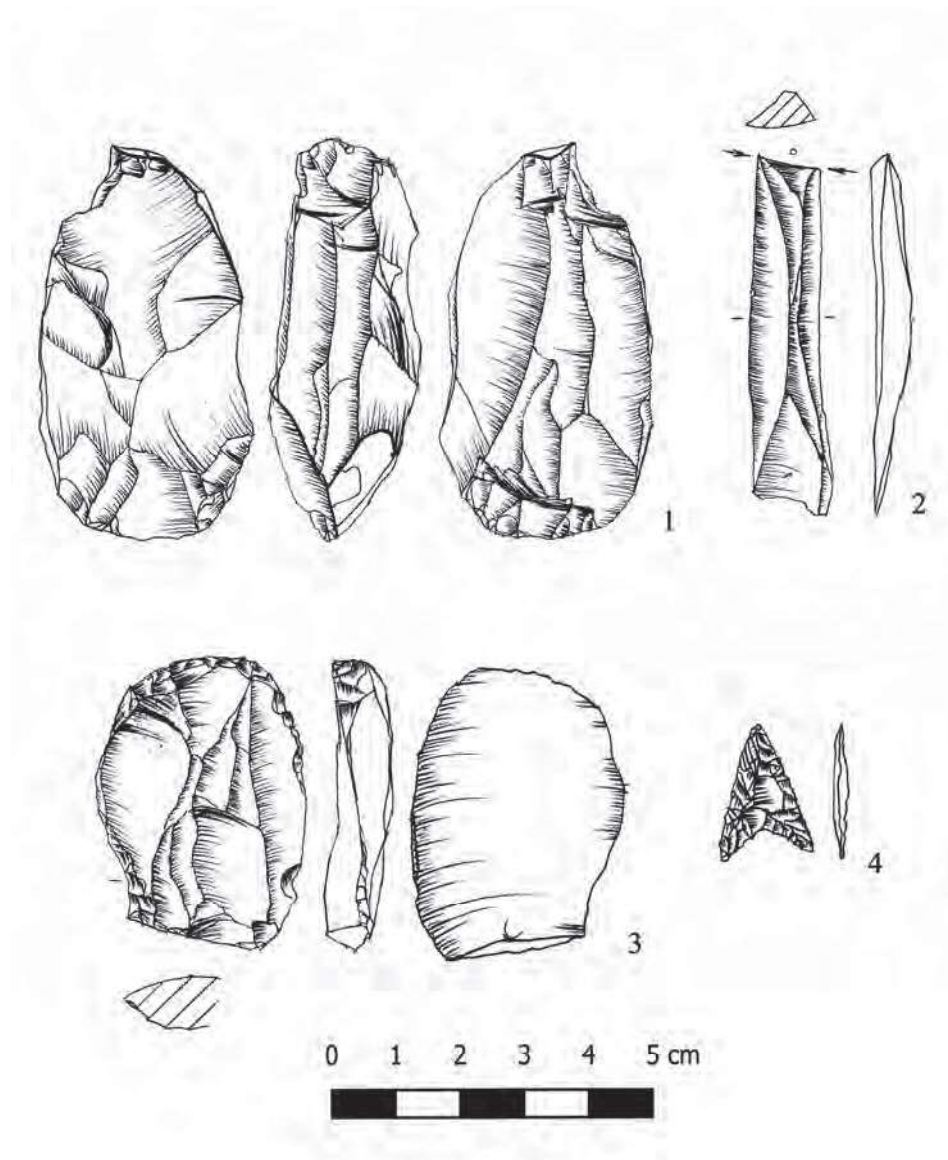

Ryc. 4. Orchówek, pow. włodawski (rejon ujścia Tarasienki do Włodawki): 1–4, 6 – ostrza;
5 – ceramika; 7–9, 11 – narzędzia wiórowe i odłupkowe; 10 – ciosak.

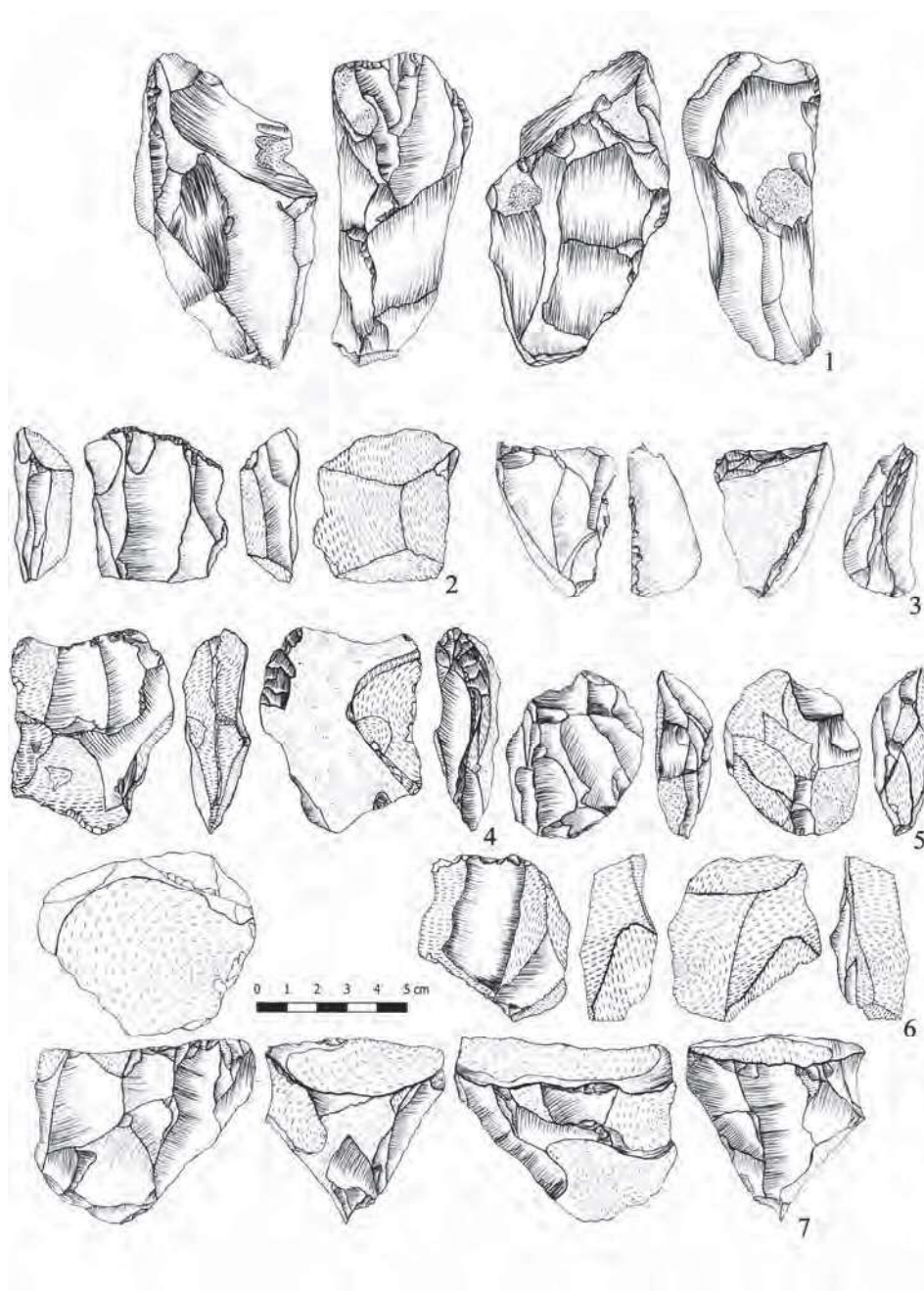
Według J. Libera 1996 (oprac. graficzne G. Zabłocki)

Ryc. 5. Orchówek, pow. włodawski (rejon ujścia Tarasienki do Włodawki): 1–14 – narzędzia wiórowe i odłupkowe. Według J. Libera 1996 (oprac. graficzne G. Zabłocki)

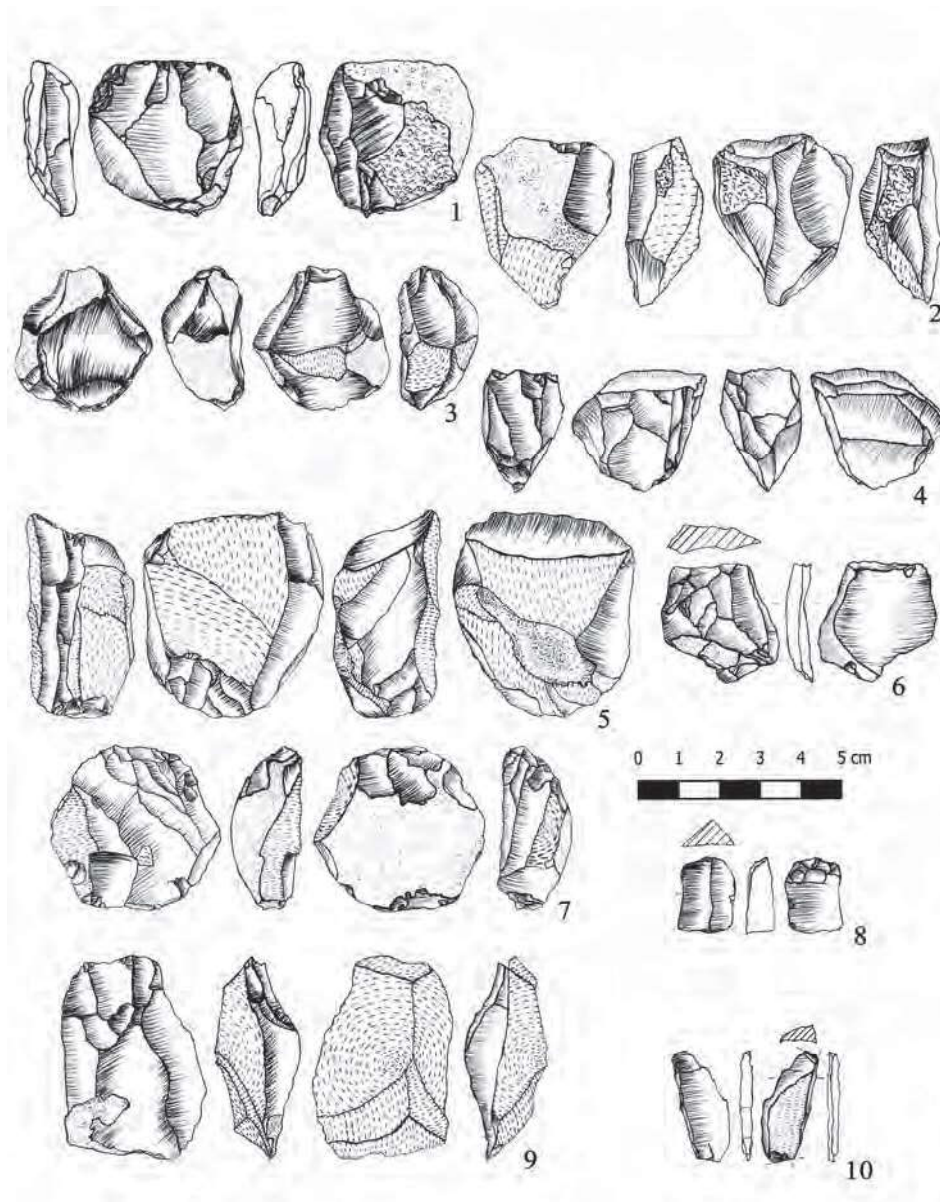

Ryc. 6. Okuninka, pow. włodawski – a/ wydma w lesie: 1 – rdzeń; 2 – wiór; 3 – drapacz;
b/ nasyp budowanej drogi: 4 – grocik. Według J. Libera 1996 (oprac. graficzne G. Zabłocki)

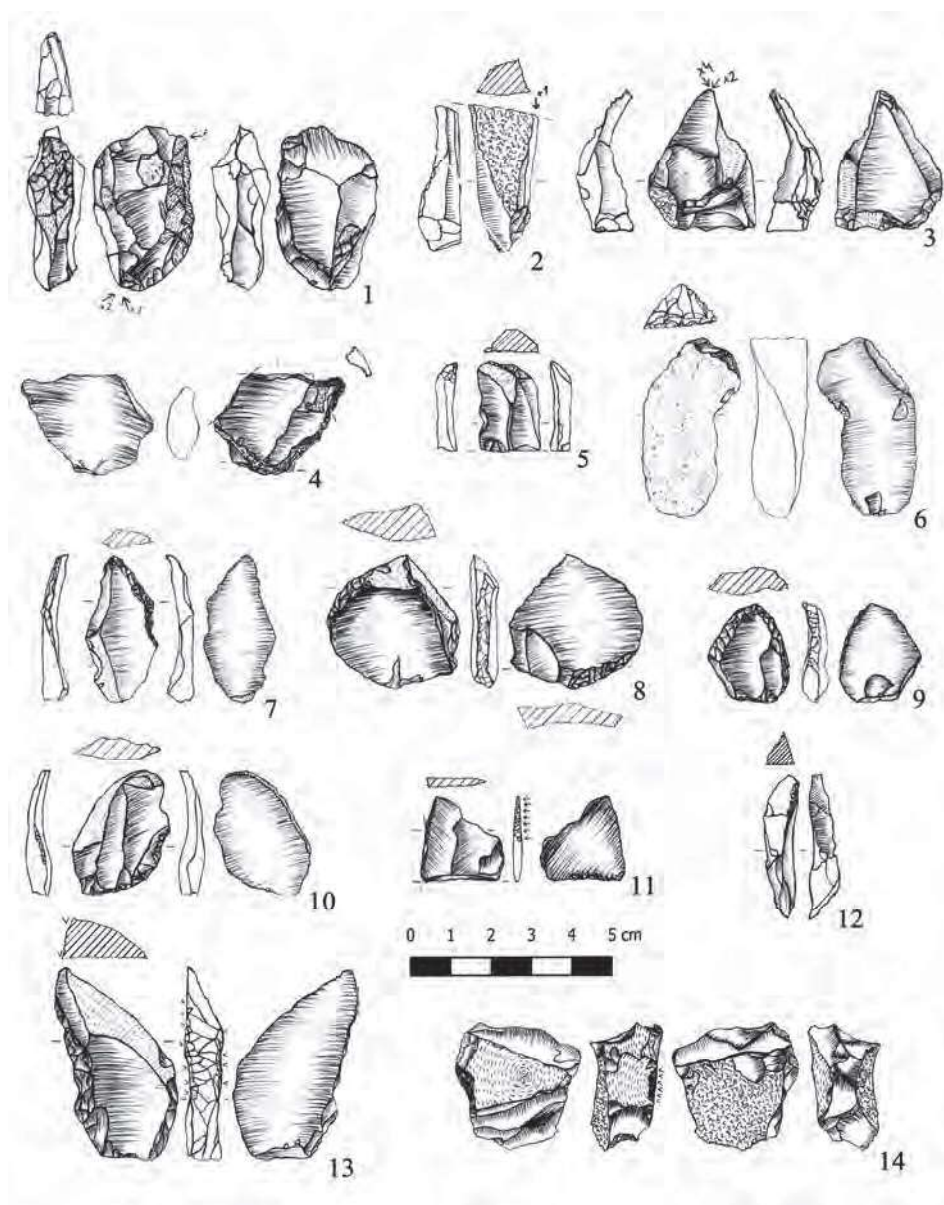

Ryc. 7. Orchówek, pow. włodawski (pole niedaleko Włodawki): 1–7 – rdzenie.

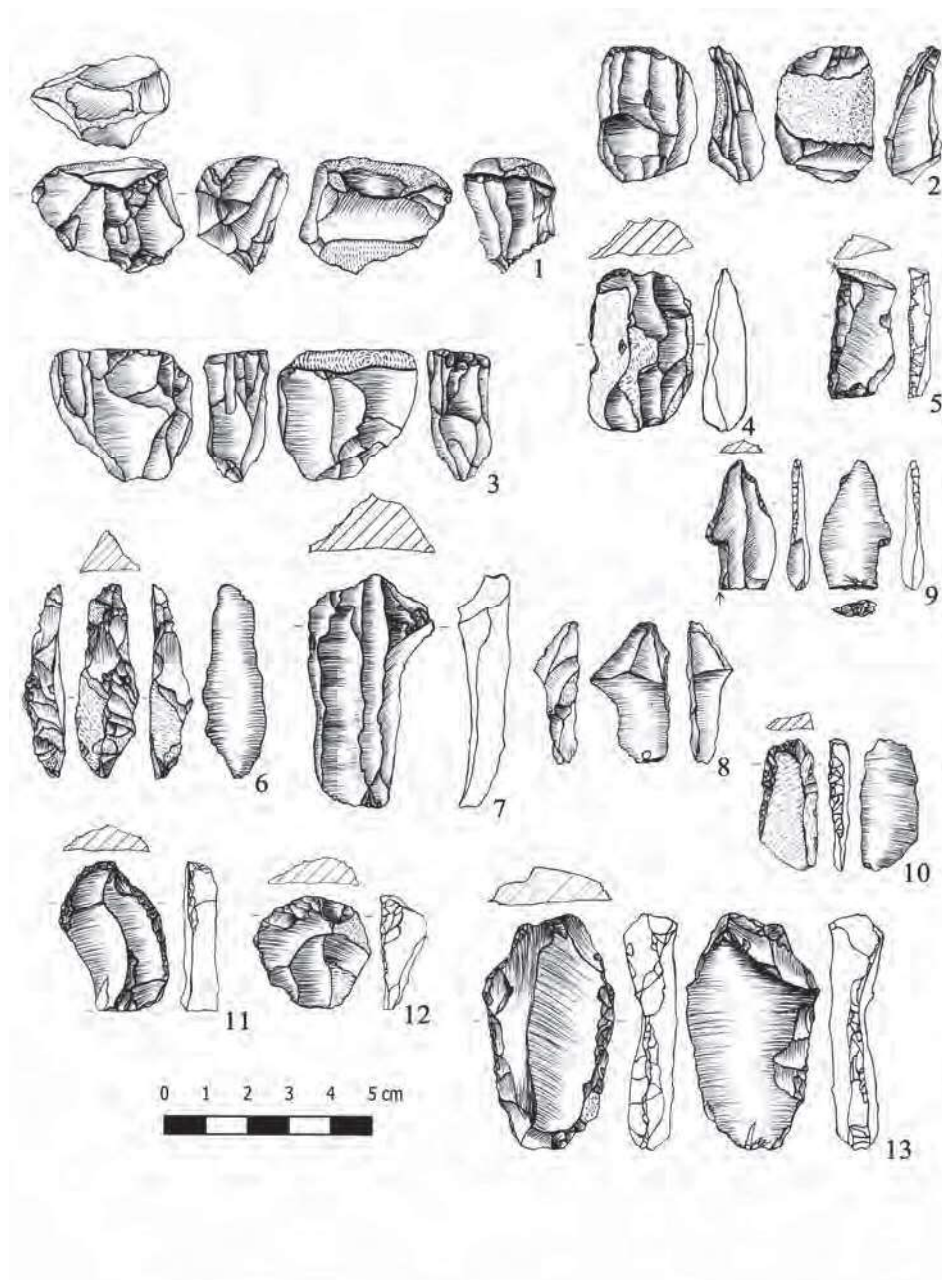
Rys. A. Ferenc

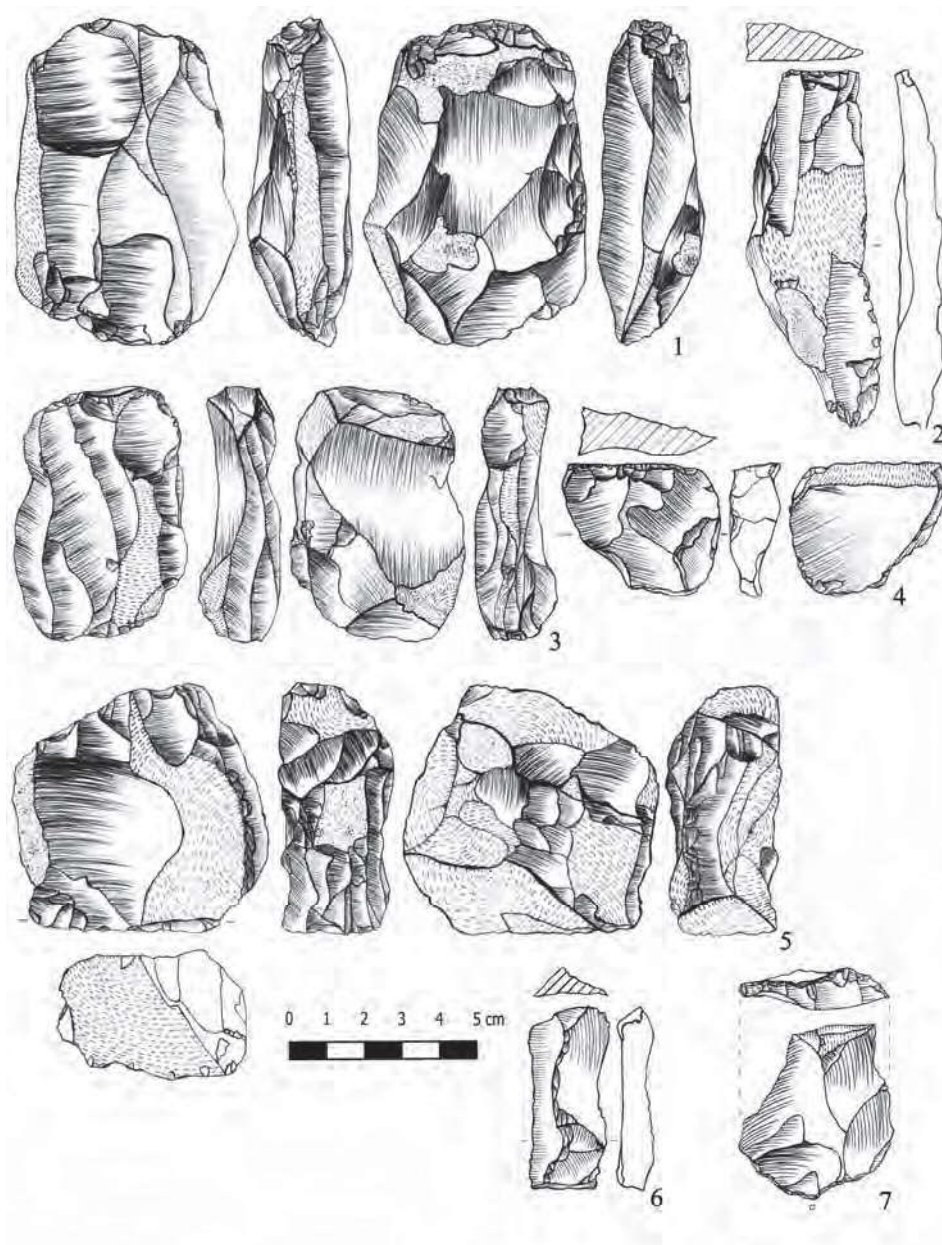
Ryc. 8. Orchówek, pow. włodawski (pole niedaleko Włodawki): 1–5, 7, 9 – rdzenie;
6 – forma techniczna; 8, 10 – wióry. Rys. A. Ferenc

Ryc. 9. Orchówek, pow. włodawski (pole niedaleko Włodawki): 1–11 – narzędzia wiórowe i odlupkowe; 12 – odpadek z narzędzia; 13, 14 – krzesaki. Rys. A. Ferenc

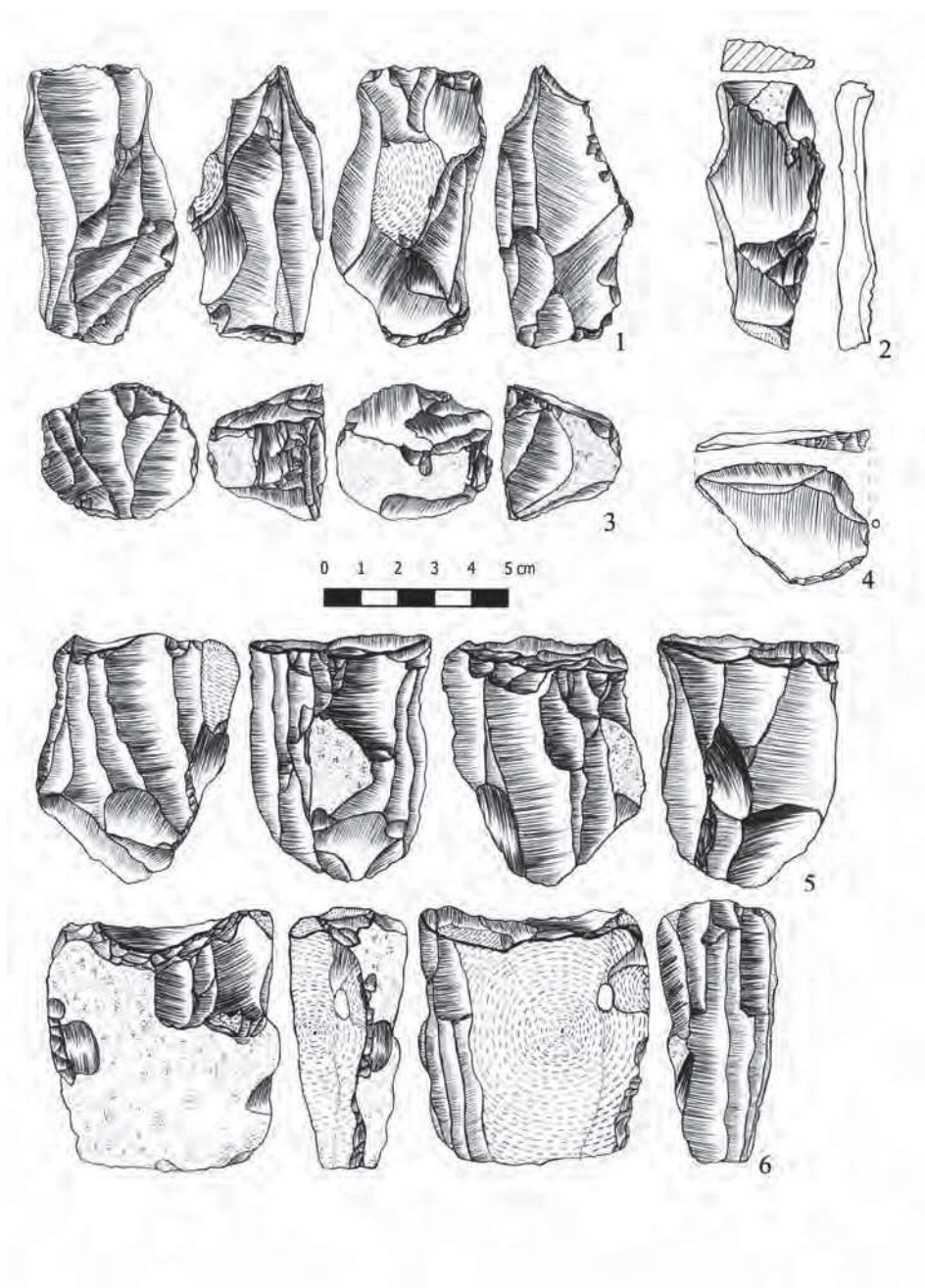

Ryc. 10. Orchówek, pow. włodawski („pole Barana”): 1-3 – rdzenie; 4, 6-8 – formy techniczne; 5 – tyczak; 9-13 – narzędzia wiórowe i odlupkowe. Rys. A. Ferenc

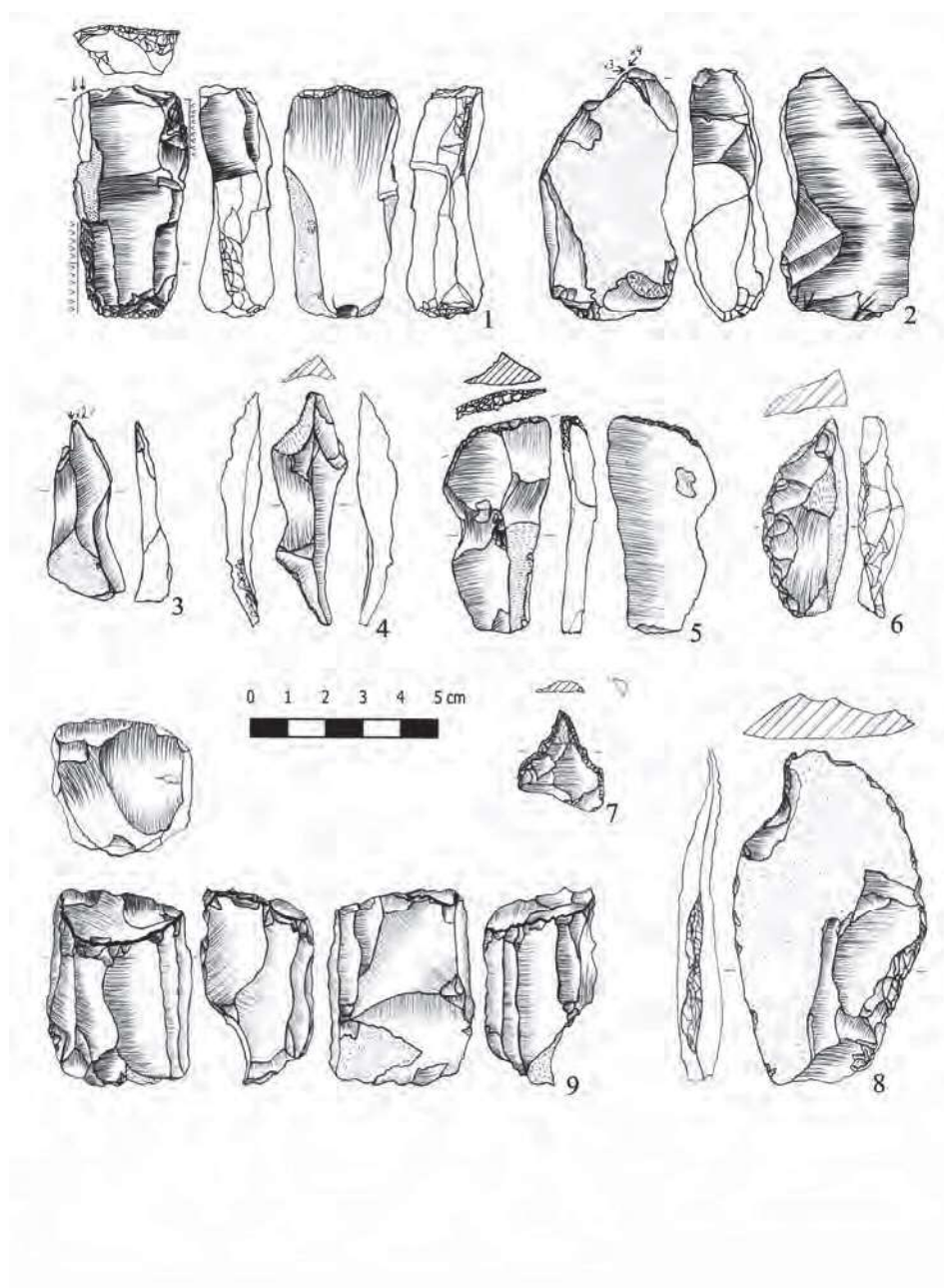
Ryc. 11. Zawolcze, pow. włodawski: 1, 3, 5 – rdzenie; 2, 4, 6, 7 – formy techniczne.

Rys. A. Ferenc

Ryc. 12. Zawolcze, pow. włodawski: 1, 3, 5, 6 – rdzenie; 2, 4 – formy techniczne.

Rys. A. Ferenc

Ryc. 13. Zawolcze, pow. włodawski: 1–8 – narzędzia wiórowe i odlupkowe.
Orchówek, pow. włodawski (jeziro Glinki): 9 – rdzeń. Rys. A. Ferenc

Изложение

Новые археологические источники предыстории влодавского микрорайона

Работа основана в основном на неопубликованных археологических источниках, собранных с поверхности любителями в разное время в нескольких местах южной части влодавского микрорайона. Основываясь на типологической и сравнительной классификации, их хронологический диапазон можно датировать в первую очередь концом периодов палеолита и мезолита, а также проследить их до более ранних периодов (совпадающих с фракциями керамических сосудов). В развитии климатических фаз охватывает период от раннего дриаса до субатлантической фазы. Ключевой частью коллекции являются источники из ледниковых кремневых пород, встречающиеся как на соседнем Влодавском горбе, так и на Хелмских холмах. На основе сравнительного анализа кремневые залежи были лишь частично отнесены к конкретным археологическим единицам – для палеолита (круг тыльчаковых и/или листовых культур), для мезолита (в основном коморницкая культура, след яниславицкой или пеньковской группы) или хронологические периоды в целом. Особенно ценны в масштабе всего Западного Полесья позднепалеолитические источники ловцов за тыльчаковской культурой, собранные в районе Орхувка (в районе устья реки Тарасенки и Влодавки), по единичным или очень коротким сериям артефактов. Также важны инвентарные описи с записями раннего мезолита, скорее всего, коморницкой культуры, полученные из двух мест, собранных в районе Орхувка (поле около реки Влодавки; «поле Барана»). Их наличие соответствует материалам, полученным в результате нескольких лет раскопок в соседнем городе Лута. С другой стороны, единичные находки, относящиеся к фазе позднего мезолита из Заволча и Орхувка (из озера Глинки), указывают на возможность проникновения охотников-рыболовов в окрестности Влодавы, но природа этого поселения неизвестна. Наличие оставшихся источников эпох неолита и бронзы или раннего железного века не меняет нынешних представлений о поселениях этих периодов.

ABSTRACT

NEW ARCHAEOLOGICAL SOURCES FOR THE PREHISTORY OF THE WŁODAWA MICROREGION

The work is based mainly on unpublished mobile archaeological sources collected from the surface by amateurs at different times in several towns in the southern part of the Włodawa microregion. Based on the typological and comparative classification, their chronological range can be dated primarily to the end of the Palaeolithic and Mesolithic periods, with traces also to younger periods (co-occurring with fractions of ceramic vessels). In the development of the climatic phases, this covers the period from the Younger Dryas period to the sub-Atlantic phase. The key part of the collection are springs made of glacial flint rocks, occurring both in the neighboring Garba Włodawska and in the Chełm Hills. On the basis of a comparative analysis, the flint inventories were only partially assigned to specific archaeological units – for the Palaeolithic (the circle of Tylczakian and / or leafy cultures), for the Mesolithic (mainly the Komornica culture, traces of Janisławice or the Pienków group) or chronological periods in general. Particularly valuable, in the scale of the entire Western Polessye, are the late Paleolithic springs of the Tylczakian culture hunters collected in the area of Orchówek (in the area where the Tarasienka flows into Włodawka), so far known from single or very short series of monuments. Inventories with early Mesolithic records, most probably of the Komornica culture, obtained from two sites collected in the area of Orchówek (field near Włodawka; “Baran’s field”) are also important. Their presence corresponds to the materials obtained from several years of excavation works in the nearby town of Luta. On the other hand, single findings related to the late Mesolithic phase from Zawolcz and Orchówek (from the Glinka Lake) indicate the possibility of hunting-fishermen penetrating the vicinity of Włodawa, but the nature of this settlement is unknown. The presence of the remaining Neolithic and Bronze Age or early Iron Age springs does not change the current knowledge about the settlement of these periods.

Podwórko narożnej kamienicy, ul. Waśniewskiego